

ดูรายงานฉบับสมบูรณ์

Prachatip Kata. (2004). *The study on social capital and the role of social capital in social movement : case study of healthy civil society in one village in North-Eastern Region of Thailand* (การศึกษาทุนทางสังคม และ บทบาทในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : กรณีศึกษาประชาคมสุขภาพหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย). Thesis (M.A. (Population and Social Research)). Institute for Population and Social Research, Mahidol University,

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนวรรณกรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางกำหนดกรอบแนวคิดในการศึกษา ผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตการศึกษาองค์ความรู้ไว้ 2 หัวข้อหลัก คือ

1. แนวคิด “ทุนทางสังคม” ในต่างประเทศ
2. แนวคิด “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย

สำหรับเหตุผลที่จำเป็นต้องแยกการนำเสนอทั้งแนวคิด “ทุนทางสังคม” ของต่างประเทศ และในประเทศ *ประการแรก* ต้องการนำเสนอให้เห็นภาพและเข้าใจที่มาของแนวคิดทุนทางสังคมซึ่งเป็นแนวคิดที่รับมาจากต่างประเทศ เพราะก่อนหน้านี้ในแวดวงวิชาการไทยไม่มีการใช้คำนี้ในการอธิบายปัจจัยเอื้อทางสังคมและวัฒนธรรมด้านต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชนอันส่งผลต่อการพัฒนาชุมชน *ประการที่สอง* ต้องการให้เห็นภาพและเข้าใจทุนทางสังคม ตามความหมายของ นักคิด นักพัฒนา นักวิชาการไทย ที่พยายามอธิบายและประยุกต์แนวคิดให้สอดคล้องกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย แม้บางองค์ประกอบของทุนทางสังคมจะแตกต่างจากแนวคิดต่างประเทศพอสมควร หากแต่เป็นเรื่องของฐานคิด และมุมมองของแต่ละสังคม

2.1 แนวคิดทุนทางสังคมในต่างประเทศ

แนวคิดว่าด้วยทุน

คำว่า “ทุน” (Capital) โดยทั่วไปจะเกี่ยวข้องกับ ทรัพยากร (Resources) สินทรัพย์ (Assets) พันธบัตร (Stocks) หรือสิ่งที่มีคุณลักษณะจับต้องไม่ได้ เช่น อำนาจ หรือ ศักยภาพ และคำว่า “ทุน” โดยปกติทั่วไปมักจะอ้างถึงเฉพาะคุณค่าในทางเศรษฐศาสตร์ (Economic value) ของทรัพยากรต่างๆ ที่บุคคลหรือองค์กรเป็นเจ้าของ อย่างไรก็ตามบางครั้ง “ทุน” ใช้ประโยชน์ในการบรรยายคุณลักษณะทางด้านอื่นด้วย โดยอาจเกี่ยวข้องกับคุณลักษณะทางด้านต่อไปนี้

- เศรษฐศาสตร์
- การศึกษา ได้แก่ ทุนทางสติปัญญา (Intellectual capital)
- สังคม

- สิ่งแวดล้อม
- ความสวยงาม (Aesthetic) หรือวัฒนธรรม

Hubley (อ้างใน Harding O. and White L. 2000) ได้อธิบายถึง “ทุน” ในมุมมองทางเศรษฐศาสตร์ที่กว้างขวางออกไป โดยแบ่งทุนออกเป็น 6 ประเภทด้วยกัน คือ

1. ทุนทางสังคม (Social capital) เป็นความไว้วางใจ (Trust) ที่หาได้จากสมาชิกทั้งหมดของชุมชน เช่น ครอบครัว หรือกลุ่มลูกค้า
 2. ทุนทางการเงิน (Financial capital) เป็นทุนในรูปของตัวเงิน เช่น เงินสำหรับการค้าขาย และการเป็นเจ้าของสิ่งที่มีอยู่โดยถูกกฎหมาย
 3. ทุนทางธรรมชาติ (Natural capital) เป็นสิ่งที่มีอยู่ในนิเวศน์วิทยาอยู่แล้วและถูกปกป้องโดยชุมชนเพื่อใช้ในการสนับสนุนค่าจุนการดำรงชีวิต
 4. ทุนบุคคล (Individual capital) เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคลอยู่แล้ว ถูกปกป้องคุ้มครองโดยสังคม และเป็นแรงงานในภาคธุรกิจ การค้าขาย
 5. ทุนจากการสั่งสอน การให้ความรู้ (Instructional capital) เป็นความรู้ของบุคคลและชุมชน รวมทั้งโปรแกรม (Software) ต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการบริหารจัดการ การคาดคะเน สร้างขึ้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงอนาคต
 6. ทุนโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructural capital) เป็นระบบช่วยเหลือ สนับสนุนที่ไม่ได้มาจากธรรมชาติ เช่น เสื้อผ้า ที่פקพิง ถนน และไม่ใช้การสั่งสอนแนะนำ ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติ
- เนื่องจากแนวคิด “ทุนทางสังคม” ถูกพัฒนา ประยุกต์ โดยนักเศรษฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ รวมทั้งนักสังคมศาสตร์ หากพิจารณาจะคล้ายกับเป็นสิ่งที่เป็นามธรรมจับต้องไม่ได้เหมือนทุนทางเศรษฐศาสตร์ที่เป็นตัวเงิน หรือสินทรัพย์ เช่น บ้าน รถยนต์ ที่ดิน ดังนั้นหากจะเริ่มอธิบายให้เห็นภาพชัดเจน จำเป็นต้องเปรียบเทียบลักษณะของ “ทุน” กับแนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์ที่มีความหมายใกล้เคียงกันและเป็นที่คุ้นเคย คือ “ทุนมนุษย์” (Human capital) และ “ทุนทางกายภาพ” (Physical capital) จึงจะช่วยให้เข้าใจคำว่า “ทุนทางสังคม” (Social capital) ได้ชัดเจนขึ้นเนื่องจากลักษณะของทุนทั้งสอง แสดงให้เห็นความแตกต่างและความคล้ายคลึง (Michael B. Spring 2002; Hawe and Shiell 2000)

“ทุนทางกายภาพ” (Physical capital) เป็นสิ่งที่มีอยู่ในองค์กรและเป็นเจ้าของโดยบริษัทนั้นๆ เช่น เครื่องพิมพ์ดีด คอมพิวเตอร์ สิ่งก่อสร้าง โรงงาน ฯลฯ “ทุนทางกายภาพ” จะมีค่ามากหรือน้อยบางครั้งขึ้นอยู่กับทำให้คำนียามและคำจำกัดความของการวัด

“ทุนมนุษย์” (Human capital) มีอยู่ในองค์กรเช่นเดียวกัน ประกอบด้วยคนงานที่ทำงานในองค์กร “ทุนมนุษย์” จะมีค่ามากหรือน้อยบางครั้งขึ้นอยู่กับ การให้คำนิยามและคำจำกัดความของการวัด นอกจากนั้น “ทุนมนุษย์” ไม่สามารถวัดด้วยตัวของมันเองได้ จำเป็นต้องนำไปวัดควบคู่กับทุนชนิดอื่น ยกตัวอย่างเช่น พนักงานขายสินค้า (Salesman) ที่เราสมมุติว่ามีทุนมนุษย์ในระดับที่สูงเนื่องจากขายสินค้า ได้ตามเป้าหมายของบริษัท จากนั้นพนักงานขายสินค้าคนนี้ได้ย้ายไปทำงานที่บริษัทแห่งใหม่ โดยที่ บริษัทแห่งใหม่พนักงานคนนี้อาจประสบความสำเร็จของยอดขายสินค้าแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับตอนที่ ทำงานอยู่ที่บริษัทเก่า สำหรับเหตุผล เนื่องจากพนักงานขายสินค้าคนอื่นๆของเมืองนี้ได้ขยายฐานลูกค้า หรือความสัมพันธ์กับลูกค้าของพวกเขาอย่างต่อเนื่องมาก่อนแล้ว โดยความสัมพันธ์ที่เกิดจากความ ไว้วางใจกันเป็นตัวแทนของ “ทุนทางสังคม” ส่งผลให้ลูกค้ายอมจ่ายเงินซื้อสินค้าอย่างไม่ลังเลใจ

จากตัวอย่างข้างต้นคงพอจะช่วยให้เราพอมองเห็นภาพความแตกต่างระหว่างทุนมนุษย์กับทุน ทางสังคม และเข้าใจความหมายของคำว่า “ทุนทางสังคม” ได้ชัดเจนขึ้น โดยการใช้แนวคิด “ทุนทาง สังคม” มาอธิบายการที่พนักงานขายสินค้าประสบความสำเร็จด้านการขายสินค้า อาจจะเรียกสิ่งนี้ว่าเป็น มิตรภาพ การตอบแทนซึ่งกันและกัน ไมตรีจิต หรือ ทุนทางสังคม อย่างไรก็ตามสิ่งเหล่านี้คือ การลงทุน ในความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน (Investment in a relationship)

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางเศรษฐศาสตร์ (economic capital) มีทุนทางกายภาพ เช่น เครื่องพิมพ์ดีด คอมพิวเตอร์ สิ่งก่อสร้าง โรงงาน และทุนมนุษย์ คือขีดความสามารถของบุคคล เป็นตัวแทนคุณค่าของ ทุน คุณค่าของสิ่งเหล่านี้ไม่สามารถจะใช้ได้ทันทีทันใด จำเป็นต้องมีการเปิดช่องทางเพื่อให้เกิดการผลิต อันจะนำมาซึ่งผลิตผลตามมา และสินทรัพย์เหล่านี้มีวันหมดอายุ ธรรมชาติของทุนจะเกิดขึ้นจากการที่ บุคคลหนึ่งบุคคลใดซื้อสินทรัพย์เหล่านี้ โดยคาดหวังว่าในอนาคตราคาสินทรัพย์จะเพิ่มสูงขึ้นมากกว่า ปัจจุบัน การช่วยเหลือเพื่อก่อให้เกิดผลผลิตจากสินทรัพย์ตามธรรมชาติทั่วไปจำเป็นต้องใช้เงิน สินทรัพย์ หรือทุนเหล่านี้โดยธรรมชาติจะก่อให้เกิดกำไรแก่ผู้ที่เป็นเจ้าของ คุณค่าของสินทรัพย์จะกำหนดโดยปัจจัย เดียว คือ คุณค่าจากรายได้ที่สินทรัพย์ก่อให้เกิด

สินทรัพย์ (assetss) ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์นี้สามารถใช้จนหมดเกลี้ยงและเป็น สินทรัพย์ที่มีการเสื่อมราคาตามระยะเวลา นอกจากนั้นในอนาคตจำเป็นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพื่อ บำรุงรักษาสินทรัพย์ด้วย สุดท้ายเป็นการง่ายที่จะระบุว่าเป็นเจ้าของของสิ่งเหล่านี้ และง่ายในการระบุ ว่าสินทรัพย์ที่มีกำลังการผลิตหรือปริมาณเท่าใด สุดท้ายสามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์จากบุคคลหนึ่ง ไปสู่อีกบุคคลหนึ่งได้ ซึ่งเป็นลักษณะที่มองเห็นได้ชัดเจน

สำหรับทุนทางสังคม (social capital) เป็นสิ่งที่คงทนยืนยาวคล้ายทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์ จะมีราคาเมื่อมีการเข้าไปครอบครองถือกรรมสิทธิ์ในตัวของทุนทางสังคม การลงทุนในทุนทางสังคม จำเป็นต้องใช้เวลา (Times) และพลังงานภาพ (energy) ในการที่จะสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาและรักษาให้คงอยู่ต่อไป โดยบทบาทส่วนนี้เป็นหน้าที่ของเครือข่าย ทุนทางสังคมมีประโยชน์ในฐานะเครื่องมือหรือสะพานเชื่อมก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของกลุ่ม ผลประโยชน์หรือกำไรของทุนทางสังคม ไม่สามารถแสดงด้วยการเพิ่มขึ้น หรือลดลงได้อย่างชัดเจนเหมือนทุนด้านเศรษฐศาสตร์ ดังนั้นจึงทำให้ยากลำบากต่อการกำหนดค่าของทุนทางสังคม ความยากลำบากยิ่งเพิ่มมากขึ้นเมื่อ ทุน (stock) ของทุนทางสังคมจะมีอยู่ในความสัมพันธ์ของเครือข่ายมากกว่าในตัวของแต่ละบุคคลเหมือนกับทุนมนุษย์ ทำให้เป็นการยากที่จะนิยามคุณสมบัติที่ถูกต้องหรือการเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในทุนของทุนทางสังคมและความเป็นเจ้าของการถือครองกรรมสิทธิ์ในทุนทางสังคมไม่สามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ระหว่างแต่ละบุคคลและไม่สามารถหยิบยืมกันได้ในแต่ละบุคคล ความน่าสนใจเป็นอย่างมากของทุนทางสังคม คือ การที่มันไม่สามารถจะลดมูลค่าลงโดยวิธีของการใช้เหมือนกับสินทรัพย์กายภาพ (physical assets) ในทางกลับกันยิ่งกลับจะทวีคุณค่าของทุนทางสังคมให้มากขึ้นเมื่อใช้ประโยชน์จากทุนชนิดนี้มากยิ่งขึ้น

เพื่อให้เห็นภาพชัดเจน ผู้ศึกษาได้แสดงการเปรียบเทียบ แนวคิด “ทุนทางสังคม” กับแนวคิด “ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์” ดังตารางข้างล่าง

ตารางที่ 1: เปรียบเทียบความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างแนวคิด ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์ และ ทุนทางสังคม

ประเด็นเปรียบเทียบ	ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์	ทุนทางสังคม
1. คุณค่าของทุนไม่สามารถจะ ใช้ได้ทันทีทันใด	- ทุนทางกายภาพบางอย่าง จำเป็นต้องมีการเปิดช่องทาง เพื่อก่อให้เกิดการผลิตอันจะ นำมาซึ่งผลิตผลตามมา	- ทุนทางสังคมจำเป็นต้องมี การเปิดช่องทางเพื่อให้เกิด การไหล (flow) เช่นเดียวกัน ช่องทางดังกล่าวคือ การ ไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร ภายในชุมชน กลุ่ม ชุมรม
2. ประเภทของสินค้า	- เป็นสินค้าส่วนบุคคล	- เป็นสินค้าสาธารณะ
3. การช่วยเหลือเพื่อก่อให้เกิดการ ผลิต	- ธรรมดาทั่วไปจำเป็นต้อง ใช้เงิน	- เกิดจากความสัมพันธ์ ระหว่างสมาชิกภายในชุมชน

ประเด็นเปรียบเทียบ	ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์	ทุนทางสังคม
4. กำไร มูลค่า	- จะก่อให้เกิดผลกำไรแก่ผู้เป็นเจ้าของและมูลค่าของสินทรัพย์ถูกกำหนดโดยปัจจัยเดียว คือ รายได้ที่สินทรัพย์ก่อให้เกิด	- ไม่สามารถแสดงการเพิ่มขึ้น ลดลง ได้อย่างชัดเจน ทำให้ลำบากต่อการกำหนดมูลค่า
5. การถือครองกรรมสิทธิ์	- สามารถแสดงการถือครองกรรมสิทธิ์ได้ชัดเจน จากการที่บุคคลหนึ่ง บุคคลใดซื้อสินทรัพย์เหล่านั้น - สามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ หยิบยืมระหว่างบุคคล บริษัท ได้ ตามกฎหมาย	- ไม่สามารถระบุได้ชัดเจน แต่ทุนทางสังคมจะมีราคาเมื่อมีการครอบครอง ถือกรรมสิทธิ์ในตัวของทุนทางสังคม - ไม่สามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ หยิบยืมระหว่างบุคคล ชุมชน ได้
6. การสร้างและรักษาทุน	- จำเป็นต้องใช้เวลา และพลังงาน (energy) - การสร้างและรักษาให้คงอยู่เป็นบทบาทหน้าที่ของเจ้าของกรรมสิทธิ์	- จำเป็นต้องใช้เวลา และพลังงาน (energy) - การสร้างและรักษาให้คงอยู่ต่อไป เป็นบทบาทของเครือข่ายในชุมชน
7. การเสื่อมราคา	- สามารถใช้จนหมดเกลี้ยง มีการเสื่อมราคาตามระยะเวลา - จำเป็นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพื่อบำรุงรักษาสินทรัพย์	- ไม่มีการเสื่อมราคา หรือลดมูลค่าลงโดยวิธีการใช้ ในทางกลับกันยิ่งกลับจะทวีคุณค่าของทุนทางสังคมให้มากขึ้นเมื่อใช้ประโยชน์จากทุนชนิดนี้มากยิ่งขึ้น - ไม่จำเป็นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพื่อบำรุงรักษาทุน
8. การหมดอายุ	- มีวันหมดอายุ	- ไม่มีวันหมดอายุ

ความหมายของทุนทางสังคม

ปีแอร์ บูดิเยอร์ (Pierre Bourdieu, 1930-2002) (Pierre Bourdieu 1985. Cited in Portes A 1998: 1-24; Martti Siisilinen 2002) เป็นบุคคลแรกที่วิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างเป็นระบบ Bourdieu ได้พัฒนาแนวคิดทุนทางสังคมตั้งแต่ทศวรรษ 1970 และ 1980 โดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องชนชั้น โดยแบ่งทุนออกเป็น 3 ประเภท คือ ทุนเศรษฐกิจ ได้แก่ เงิน ทรัพย์สิน (Marx หมายถึง ทุนที่สร้างผลผลิต) ทุนวัฒนธรรม เช่น สินค้าทางวัฒนธรรม รวมถึงความรู้ทางศิลปะ และประกาศนียบัตรการศึกษา และทุนทางสังคม

นิยามทุนทางสังคมในทัศนะของ Bourdieu มีสาระสำคัญคือ

1. ทุนทางสังคมเป็นแหล่งรวมความสัมพันธ์ของสมาชิกกลุ่มและเครือข่ายทางสังคม

สมาคมอาสาสมัครต่างๆ ความเป็นสมาชิกกลุ่ม การมีส่วนร่วมในการพัฒนาเครือข่ายทางสังคม และความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดจากสมาชิกของกลุ่มเป็นทุนทางสังคม เพราะเป็นแหล่งรวมของการคบค้าสมาคมของสมาชิก ดังนั้น ทุนทางสังคมในทัศนะของ Bourdieu จึงเป็น Collective Phenomenon ความเป็นสมาชิกกลุ่มสามารถสร้างทุนทางสังคมที่ส่งผลกระทบต่อทุนประเภทอื่นๆ หลายด้าน และการจัดรูปแบบองค์กรระบบราชการเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการเปลี่ยนทุนทางสังคมเชิงปริมาณ (จำนวนสมาชิกในองค์กร) ให้เป็นเชิงคุณภาพ (ประสิทธิภาพขององค์กร) การสร้างองค์กรลักษณะนี้ก่อให้เกิดสมานฉันท์ (Solidarity) ขึ้นระหว่างบุคคลในองค์กร ซึ่งก่อให้เกิดความเป็นสถาบัน (Institutionalize) การสร้างสมาคมอาสาสมัครต่างๆ จึงเป็นทั้งกลยุทธ์ระดับปัจเจก และส่วนรวมในการลงทุนเพื่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ยั่งยืน ซึ่งก็คือการสะสมทุนทางสังคมนั่นเอง ทั้งนี้ทุนทางสังคมสามารถส่งต่อไปยังบุคคลอื่น โดยเฉพาะผู้นำในสมาคมนั้นๆ และการพัฒนาเครือข่ายทางสังคมขึ้นอยู่กับความรู้สึทางอัตวิสัยของปัจเจกบุคคล ซึ่งประกอบด้วย 1) การยอมรับ (recognition) 2) ความนับถือ (respect) และ 3) ความเป็นชุมชน (communality) และส่วนที่เป็นวัตถุวิสัย (Objectivism) คือการได้รับการรับดีจากองค์กร

2. ทูทางสังคมมีคุณลักษณะที่เป็นทุนทางสัญลักษณ์ (Symbolic capital)

ทุนทางสังคมอยู่บนพื้นฐานของการรับรู้และการตระหนัก (Cognition and Recognition) จึงมีคุณลักษณะทางสัญลักษณ์ (Symbolic characteristic) Bourdieu ได้นำแนวคิดทุนทางสัญลักษณ์และทุนที่ถูกต้องตามกฎหมาย (Legitimate capital) มาศึกษาคู่กัน และเสนอแนวคิดที่ว่าทุนทางสัญลักษณ์เป็นตัวกำหนดรูปแบบและการใช้ทุนประเภทต่างๆ ให้ได้รับการยอมรับและถูกต้องตามกฎหมาย โดยทุนทางสังคมจะแปรตามสถานภาพทางสังคม (social position) interest Habitus¹ ของบุคคลนั้น ทุนทางสัญลักษณ์จะกลายเป็นอำนาจที่ได้รับการสถาปนา และถูกต้องตามกฎหมาย อยู่บนเงื่อนไขสองประการ

1) วาทกรรมการแสดงออก (Performative discourse) กล่าวคือ อำนาจเชิงสัญลักษณ์ (symbolic power) เกิดจากการเป็นเจ้าของทุนทางสัญลักษณ์ซึ่งทำให้ได้รับการยอมรับตามมา จนกลายเป็นอำนาจที่ได้รับการสถาปนาขึ้นจากกลุ่ม (power of constitution) และมีอำนาจในการเป็นตัวแทน ส่วนระยะยาวจะได้รับการยอมรับในลักษณะของสถาบัน

2) ประสิทธิภาพเชิงสัญลักษณ์ กล่าวคือ ทุนทางสัญลักษณ์จะมีพลังเพียงพอจะอธิบายความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ได้มากน้อยเพียงไรนั้นขึ้นอยู่กับ “การมองจากบุคคลอื่น” (eyes of the other) โดย Bourdieu เรียกว่า ประสิทธิภาพของทุนทางสัญลักษณ์ แตกต่างจากทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางวัฒนธรรมซึ่งมีพื้นที่ดำรงให้เห็นอยู่จริง เช่น เงิน ทุน การสอบประกาศนียบัตร

3. ทุนทางสังคมจะแปรเปลี่ยนเป็นทุนเศรษฐกิจในที่สุด

เมื่อเปรียบเทียบกับแนวคิดของ Marx เรื่องทุน Marx ให้ความหมายของทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนทางสัญลักษณ์ ว่าเป็นทุนทางจินตนาการ (fictive capital) มิใช่ทุนที่เกิดจากผลผลิตทางเศรษฐกิจโดยตรง แต่ Bourdieu เห็นว่าทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนทางสัญลักษณ์ในที่สุดจะถูกแปรเปลี่ยนเป็นทุนทางเศรษฐกิจหมด ตัวอย่างเช่น ค่าใช้จ่ายในการเล่าเรียน (ทุน

¹ Bourdieu ให้ความหมายของ Habitus ว่า เป็นระบบของแผนการสำหรับการปฏิบัติการและระบบของการรับรู้ และความซาบซึ้งในการปฏิบัติ (System of schemes of production of practices and a system of perception appreciation of practices) โดยปฏิบัติการผ่านสถานภาพทางสังคม (social position) และต่อมา Habitus ก็จะสร้าง ปฏิบัติการ (practice) และ ภาพตัวแทน (representation) ซึ่งใช้ในการจำแนกแยกแยะ (classification) ต่อไป

ทางเศรษฐกิจ) จะนำไปสู่การได้รับการยอมรับทางวิชาชีพ (เป็นทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางสัญลักษณ์) และจะถูกแปรเปลี่ยนเป็นทุนทางเศรษฐกิจโดยการทำงานทำตามความต้องการของตลาดในที่สุด

เจมส์ เอส โคลแมน (James S. Coleman) นักสังคมวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยชิคาโก เป็นนักวิชาการที่ได้รับการยอมรับว่ามีผลอย่างมากทำให้แนวคิด ทุนทางสังคม แพร่ขยายเกิดการถกเถียงในแวดวง

วิชาการสมัยใหม่ งานบุกเบิกทางความคิดเกี่ยวกับ ทุนทางสังคม คืองาน Achievement and Growth in Public and Catholic Schools (1985) Coleman อธิบายว่า ค่านิยมคุณธรรม หรือคุณธรรมวัฒนธรรม (civic virtue) หรือ ในความหมายทุนทางสังคม เป็นผลจากความเชื่อ ความผูกพันร่วมกันในกลุ่ม กลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ในงานชิ้นบุกเบิก Coleman เน้นไปที่ความเป็นคาทอลิกของกลุ่มว่าส่งผลให้เกิดทุนทางสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในความสำเร็จของบุคคลในการดำเนินชีวิตในสังคม

งานชิ้นต่อมา คือ Social capital in the creation of Human capital (1988) Coleman ได้วิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างละเอียดทั้งในระดับแนวคิด และนำไปสู่การอธิบายอย่างเป็นรูปธรรม ได้ข้อสรุปว่า อิทธิพลของทุนทางสังคมภายในครอบครัว ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ และลูก รวมทั้งทุนทางสังคมภายนอกครอบครัว ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองนักเรียนด้วยกันเอง จากการที่พ่อแม่เข้าร่วมกิจกรรมกับสถาบันต่างๆ ของสังคม ทุนทางสังคมเหล่านี้มีอิทธิพลต่อการสร้างทุนมนุษย์ (Human capital) ของบุตร ซึ่งวัดจากผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา

Coleman ให้ความหมายทุนทางสังคมว่า ตามหน้าที่แล้ว ทุนทางสังคมประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ที่มีแง่มุมเชิงโครงสร้างที่สามารถช่วยมนุษย์ให้กระทำกิจกรรมบางอย่างได้ โดยทุนทางสังคมก็เหมือนกับทุนอื่นๆ ที่ก่อให้เกิดการผลิตได้ และทุนทางสังคมต่างจากทุนอื่นๆ ตรงที่ฝังตัวอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างคนกับงาน องค์การกับองค์กร (เช่น การแลกเปลี่ยนข้อมูลในวงการธุรกิจ) โดยทุนทางสังคมจะดำรงอยู่ภายใต้ **1) ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น** กล่าวคือ มีพันธะผูกพัน ความคาดหวัง ไว้วางใจ เชื่อใจกัน มีช่องทางการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร บรรทัดฐานของสังคม และการลงโทษที่ได้ผล **2) โครงสร้างทางสังคม** ที่มีความใกล้ชิดของเครือข่าย และมีองค์กรภายใต้โครงสร้างสังคมที่เหมาะสม

งานของ Coleman ได้รับการนับถือว่าช่วยแผ้วทางให้เกิดความสนใจว่า คนที่ด้อยฐานะ ด้อยโอกาสในสังคมสามารถใช้ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นทุนทางสังคมเพื่อใช้ชดเชยทุนเศรษฐกิจ และทุนวัฒนธรรมที่ต่างของตนได้ (Coleman 1988: 103-104)

โรเบิร์ต ดี พัทนัม (Robert D. Putnam) เป็นผู้นำคนสำคัญอีกคนของแนวคิดทุนทางสังคม ปัจจุบัน งานที่สำคัญของเขาคือ *Making Democracy: Civic Traditions in Modern Italy* (1993) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of America Community* (2000) *The Distribution of Social Capital in America* (1998) ฯลฯ Putnam มองว่า ทุนทางสังคมก็คือลักษณะสำคัญ 3 ด้านของชีวิตทางสังคม คือ เครือข่าย บรรทัดฐานทางสังคม และความไว้วางใจซึ่งกันและกัน จึงทำให้สมาชิกของกลุ่มสามารถปฏิบัติร่วมกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์บางอย่างได้ (Putnam 1993)

ในงานศึกษาการทำงานของรัฐบาลภูมิภาค (regional government) ประเทศอิตาลี Putnam อธิบายว่า แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม อาจถือเป็นวาทกรรมย่อยอันใหม่ในชุด วาทกรรม “ประชาสังคม” (civic society) Putnam สรุปผลการศึกษาที่สำคัญว่า แม้รัฐบาลภูมิภาคเหล่านี้มีรูปแบบองค์กรแบบเดียวกัน แต่ความเข้มแข็งและการพัฒนาต่างกันมาก บางแห่งประสบความสำเร็จ ในขณะที่บางแห่งมีการฉ้อราษฎร์บังหลวง เลื่อยชา และไม่มีประสิทธิภาพ นโยบายและโครงการของรัฐจะประสบความสำเร็จในพื้นที่ที่มีทุนทางสังคมมากกว่า สิ่งที่ Putnam เรียกว่าทุนทางสังคม ก็คือ **ค่านิยมความไว้วางใจและการเกื้อกูลกัน (Norm of trust and reciprocity) และเครือข่ายชุมชน (Civic engagement)** ของแต่ละชุมชน ซึ่งมีผลให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า ความเป็นประชาสังคม (civic matter) ที่สมาชิกมีการติดต่อสื่อสารกันในแนวนอน ขณะเดียวกันชนบทการเมือง วัฒนธรรมของชุมชนก็มีความสัมพันธ์อย่างยิ่ง โดยเฉพาะค่านิยมที่เสริมความเข้มแข็งของประชาสังคม ดังนั้น สิ่งสำคัญที่ทำให้การดำเนินงานของรัฐบาลภูมิภาคแตกต่างกันไม่ใช่ความมั่งคั่งทางการเงินของรัฐบาล หรือการเติบโตทางเศรษฐกิจของแต่ละภูมิภาค แต่เป็นเพราะการมีส่วนร่วมของพลเมือง หรือมีประชาสังคมที่เข้มแข็ง หรือการที่แต่ละชุมชนมีทุนทางสังคมนั่นเอง ซึ่งปรากฏในรูปแบบของการไปเลือกตั้ง การอ่านหนังสือพิมพ์ การเป็นสมาชิกของโบสถ์ และชมรมต่างๆ เป็นต้น

Putnam มองว่า เศรษฐกิจแบบทุนนิยมและเทคโนโลยีแบบใหม่ โดยเฉพาะการสื่อสารโทรคมนาคม และระบบตลาดมีส่วนสำคัญที่ทำให้ค่านิยม หรือคุณธรรมวิถะของคนอเมริกันเสื่อมถอยลง และเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้การวางใจกันในสังคมลดต่ำลง การอาสาสมัครทำงานให้ส่วนรวมลดต่ำลง ซึ่งก็คือทำให้ทุนทางสังคมลดต่ำลง และประชาสังคมอ่อนแอลงด้วย ผ่านปรากฏการณ์ทางสังคมเล็กๆ คือ ชุกริกโยนโบว์ลิ่ง ที่คนมาเล่นเป็นกลุ่มน้อยลง ซึ่งแสดงว่าความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มบุคคลลดน้อยลงในสังคมอเมริกัน การลดลงของทุนทางสังคมยังส่งผลกระทบให้บุคคลไม่มีโอกาส หรือไม่มีเครือข่ายที่สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลได้ ดังตัวอย่างของคนดำที่อาศัยอยู่ในย่านเสื่อมโทรมที่มีทุนทางสังคมต่ำ เด็กผู้หญิงมักจะตั้งท้องตั้งแต่อายุยังน้อย ส่วนเด็กผู้ชายมักจะก่ออาชญากรรมเป็นประจำ (Putnam 2000 1998)

งานศึกษาของ Putnam ถูกวิพากษ์วิจารณ์ทั้งแนวคิดและวิธีวิทยาที่ใช้ศึกษาว่ามีทัศนะที่คับแคบ และลดส่วน โดยเลือกเพียงบางประเด็นของความสัมพันธ์ทางสังคมมาศึกษา เช่น เลือกเฉพาะตัวแปรเรื่อง ค่านิยมในเรื่องความไว้วางใจและการเกื้อกูลกัน แล้วทำให้มีลักษณะทั่วไปเพื่อให้สามารถวัดออกมาได้ ซึ่งทำให้ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นการลดส่วนแนวคิดทุนทางสังคมลงเหลือเพียงตัวชี้วัดไม่กี่ตัว กระทั่ง การศึกษาทุนทางสังคมในเรื่องประชาธิปไตย เรื่องจิตสำนึกทางการเมือง และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ของพลเมือง ก็ลดทอนลงเหลือแค่จำนวนของผู้ที่อ่านหนังสือพิมพ์ จำนวนของสมาชิกในสมาคมต่างๆ และการมีส่วนร่วมในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง แม้ Putnam จะได้ขยายตัวชี้วัดในเรื่องปฏิสัมพันธ์ทาง สังคมเพิ่มเติมมากขึ้นในงานศึกษาเรื่อง Bowling Alone: American's Declining Social Capital เช่น การ เขียนการ์ดเชิญ การเชิญเพื่อนมารับประทานอาหารและสังสรรค์ที่บ้านก็ตาม นอกจากนั้นการที่ Putnam เลือกสมาคมอาสาสมัครต่างๆ เพื่อเป็นตัวแทนการศึกษา ก็ถูกวิพากษ์ว่าละเลยสมาคม องค์กร อาสาสมัครร่วมสมัย โดยเฉพาะกลุ่มที่เคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social movement)

ขณะที่นิยามทุนทางสังคมของ Coleman ก็นิยามความหมายกว้างกว่า เพราะได้รวมเอาปฏิสัมพันธ์ ทางสังคมที่หลากหลายเข้าไปด้วย อีกทั้งคำนึงถึงบริบทที่จำเพาะของแต่ละสังคม ขณะเดียวกัน Bourdieu ก็เห็นเช่นเดียวกันว่า แม้ผลลัพธ์ของทุนทางสังคมจะมีความชัดเจนในระดับปัจเจก แต่ไม่สามารถลดส่วน การวัดเป็นชุดคุณลักษณะของปัจเจกได้ เพราะทุนทางสังคมเกิดขึ้นในบริบทเฉพาะ ดังนั้น จึงไม่สามารถ วัดทุนทางสังคมโดยวิธีการสำรวจแบบระยะยาว (Longitudinal Survey) เหมือนกับการสำรวจสังคม ทั่วไป แต่ควรศึกษาทุนทางสังคมในเชิงคุณภาพจะมีความเหมาะสมกว่า

แต่ทัศนะของนักวิจัยเชิงปริมาณกลับมองว่า แม้แนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam จะแคบแต่ก็ทำให้สามารถใช้ในการวัดได้ ทดสอบได้ และใช้ในการปฏิบัติงานวิจัยได้ โดยทุนทางสังคมเป็นตัวแปร อิสระ ในขณะที่แนวคิดของ Coleman จะต้องเข้าใจบริบทและมีลักษณะจำเพาะ ทำให้นำไปใช้ในลักษณะ การศึกษาทั่วไปได้ยากโดยเฉพาะการศึกษาเชิงประจักษ์ แนวคิดทุนทางสังคมของ Coleman ไม่ได้อธิบาย ว่าปัจจัยใดเป็นเหตุ ปัจจัยใดเป็นผล แต่กล่าวโดยรวมว่าทุนทางสังคมประกอบด้วยกลไกที่ไม่เป็นทางการ ที่หนุนเสริมให้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเท่านั้น

นักเศรษฐศาสตร์สำนักธนาคารโลก (World Bank²; Krishna and Shrader 1999; Carroll 2001) ได้ให้นิยาม ทุนทางสังคม คือ การที่บุคคลสามารถได้ประโยชน์จากการเป็นสมาชิกของสังคม หรือ

² ข้อมูลอ้างอิงจาก Web-Site ของ ธนาคารโลก www.worldbank.org/poverty/scapital/scapital/whatsc.htm

เครือข่ายสังคม ผ่านความสัมพันธ์ทางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคม ทูทางสังคมอาจแบ่งคร่าวๆ ในลักษณะเชิงโครงสร้างได้เป็น 2 ประเภท

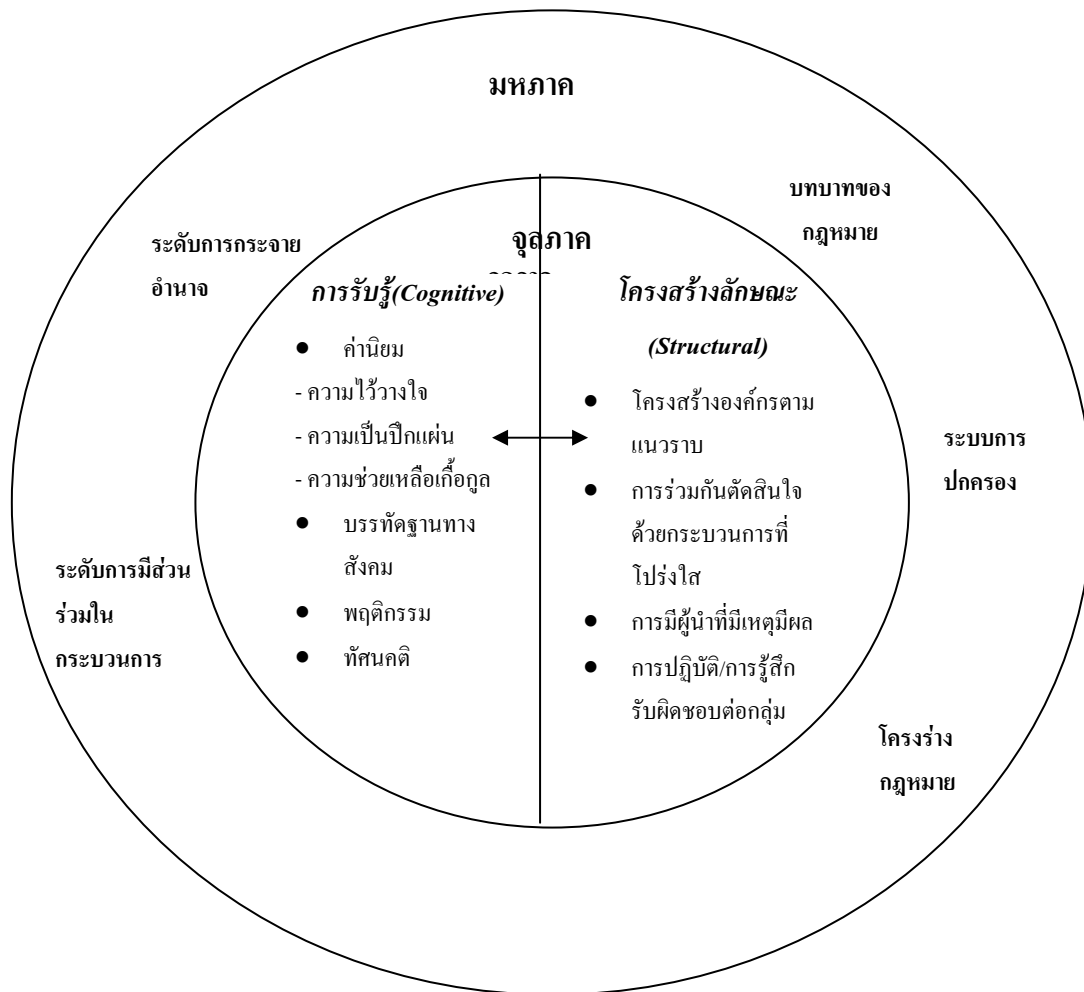
1) ทูทางสังคมประเภทการรับรู้ (Cognitive social capital) มีลักษณะค่อนข้างเป็นนามธรรม มองเห็นและประเมินได้ยาก เพราะอยู่ภายในจิตใจของเรา ทูทางสังคมประเภทนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องของความรู้สึกนึกคิด จิตใจ ค่านิยม ความเชื่อ ทศนคติ เช่น ความเชื่อถือไว้วางใจกัน คุณค่าร่วมกัน (Share values) ความเกื้อกูลกัน (Reciprocity) ทูทางสังคมประเภทการรับรู้จะเปลี่ยนแปลงอย่างจงใจ หรือตามเจตนาได้ยาก เนื่องจากเป็นสิ่งที่สะสมมานานจากบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม (cultural norm) (Putnam เรียกว่า civic tradition)

2) ทูทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (Structural social capital) มีลักษณะที่มองเห็นและประเมินได้ง่ายกว่า เข้าใจได้ง่ายกว่าประเภทแรก เนื่องจากเกี่ยวข้องกับบทบาทพฤติกรรม การกระทำหรือความสัมพันธ์ที่เราสร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของเครือข่าย สายสัมพันธ์อุปถัมภ์ หรือจะเป็นเครือข่าย องค์กร ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมทั้งสถาบันในรูปแบบของกฎของการเล่นเกม (Rule of the game) เช่น กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ กฎหมาย รัฐธรรมนูญ ทูทางสังคมโครงสร้างลักษณะอาจเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายที่กำหนดขึ้น

อย่างไรก็ตาม ทูทางสังคมทั้งสองประเภทต่างมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก อีกทั้งในหลายๆ ครั้งยังส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกันด้วย ตัวอย่างเช่น ความไว้วางใจระหว่างคนในชุมชน (ทูทางสังคมการรับรู้) เอื้อให้เกิดการรวมกลุ่ม องค์กร หรือชมรม (ทูทางสังคมโครงสร้างลักษณะ) นอกจากนี้ถ้ากลุ่ม องค์กร หรือชมรมสามารถเลื่อนงานพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่องจนสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาเรื่อยๆ และชาวบ้านเห็นคุณค่าจากการรวมกลุ่มทำกิจกรรมพัฒนาร่วมกันก็สามารถช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ ชาวบ้านก็มีแนวโน้มที่จะเชื่อถือไว้วางใจกันมากขึ้น กระทั่งเกิดเป็นแบบแผนการเชื่อถือไว้วางใจกัน (Norm of trust) หรือบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม (cultural norm)

ทูทางสังคม ยังสามารถแยกพิจารณาได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับมหภาค และระดับจุลภาค ระดับมหภาคเกี่ยวข้องกับโครงสร้างอย่างเป็นทางการ เช่น ตัวบทกฎหมาย ระบบการปกครอง ระดับของการกระจายอำนาจ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ส่วนระดับจุลภาคเป็นลักษณะเชิงโครงสร้างที่ประกอบด้วย การรับรู้ และโครงสร้างลักษณะตามที่นำเสนอผ่านมา (Krishna and Shrader 1999) การแบ่งระดับและประเภททูทางสังคมแสดงตามแผนภาพข้างล่าง

แผนภาพที่ 1: กรอบแนวความคิด ระดับและประเภทของทุนทางสังคมของ Krishna and Shrader ปี ค.ศ. 1999 ซึ่งประยุกต์จากกรอบแนวคิดของ Bain and Hicks

ทุนทางสังคมตามแนวคิดสำนักธนาคารโลก ระดับล่างสุด คือ การเป็นสมาชิกครอบครัว เครือญาติ หรือกลุ่มสังคม ในระดับกลาง คือ ความสัมพันธ์ของบุคคลกับชุมชน และระดับบน คือ สถาบันหรือนโยบายของรัฐ หรือประชาสังคมที่เชื่อมโยงสมาชิกไว้ด้วยกัน ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและเชื่อมโยงสมาชิกครอบครัว เพื่อน หรือกลุ่มบ้าน คือ ความสัมพันธ์ที่เรียกว่า bonding ส่วนความสัมพันธ์ที่หลวมกว่านี้ที่เชื่อมโยงสมาชิกกลุ่มประชาสังคม หรือเพื่อนร่วมงานไว้ด้วยกัน เรียกว่า bridging ทั้ง 2 แบบเป็นความสัมพันธ์แนวราบระหว่างคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคม และมีอำนาจทางการเมืองระดับเดียวกัน

ส่วนความสัมพันธ์แนวตั้งระหว่างผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองด้วยผู้ที่สูงกว่าคือ ความสัมพันธ์ที่เรียกว่า Linking

เราอาจสรุปแนวคิดทุนทางสังคมของนักเศรษฐศาสตร์สำนักธนาคารโลก ได้ว่า ทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน หรือองค์กร ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และรูปเครือข่าย ทั้งนี้รวมทั้งค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม

มีผู้วิจารณ์ว่า นิยามนี้เป็นนิยามของนักเศรษฐศาสตร์ที่ค้นพบว่า คำว่าเศรษฐศาสตร์ในอดีตบกพร่องในมุมมองทางด้านสังคม ทั้งๆที่ปัจจัยทางสังคมมีความสำคัญในกระบวนการการผลิต และควรที่จะได้รับการพิจารณาให้มีอยู่ในสูตรสมการและแบบจำลองทางเศรษฐศาสตร์ด้วย นักเศรษฐศาสตร์จึงกำหนดศัพท์ทุนทางสังคมเพื่อให้เหมารวมปัจจัยทางสังคมทั้งหมดภายใต้คำศัพท์นี้ หรืออีกนัยหนึ่งนำวิชาสังคมวิทยาทั้งวิชามาไว้ภายใต้ศัพท์คำนี้ ทั้งหมดในลักษณะว่า สังคม วัฒนธรรม และมนุษย์ คือ ทุนที่จะนำไปสู่ผลผลิตรูปแบบใด รูปแบบหนึ่ง (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 5-6)

นอกจากนี้ยังมีนักคิด นักวิชาการต่างประเทศ อธิบายความหมายทุนทางสังคมไว้อย่างหลากหลาย โดย Alejandro Portes (1998) ได้อธิบายไว้ในวารสารสังคมศาสตร์ของอเมริกาว่าขึ้นอยู่กับมุมมองของนักสังคมศาสตร์แต่ละท่านที่นำแนวคิดนี้ไปใช้ โดยมีการนำไปใช้ในแง่มุมใหญ่ 2 ประการดังนี้

1. การให้ความหมายในแง่กลุ่มพลังทางการเมือง การให้คำนิยามนี้จะมุ่งไปที่ความสัมพันธ์เชิงสมาชิกของเครือข่ายทางสังคม หรือโครงสร้างทางสังคม เป็นการรวมกันของแต่ละปัจเจกชนเพื่อก่อให้เกิดพลัง อันนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของกลุ่มสมาชิก

2. การให้ความหมายในแง่เชิงวัฒนธรรม หรือ เชิงจิตวิญญาณ โดยนักคิดกลุ่มนี้จะเน้นความหมาย “ทุนทางสังคม” ในแง่ที่สังคมยังมีสิ่งที่เป็นเงื่อนไขบางอย่างที่สร้างความเข้มแข็งหรือฟื้นฟูตัวเองได้ เช่น จิตใจโอบอ้อมอารี ความมีน้ำใจ การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนและสังคม มีจิตสำนึกสาธารณะ มีกลุ่มกิจกรรมสาธารณะหรืออื่นๆ ดังนั้นการให้ความหมาย “ทุนทางสังคม” จึงมีความหมายในเงื่อนไขการเสริมสร้างความเข้มแข็งและการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน

ปฏิบัติการของทุนทางสังคม

หากมองในแง่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมโดยตัวของมันเอง มิได้เป็นปัจจัยการผลิตโดยตรง หากแต่เป็นตัวกลางในการเข้าถึงปัจจัยการผลิต หรือทุนอื่น เช่น ข่าวสารข้อมูล ทุนมนุษย์ ทุนกายภาพ และทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น ในราคาที่ถูกลง โดยผ่านความสัมพันธ์ทางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคมนั่นเอง กล่าวโดยกว้างๆ แล้ว ทุนทางสังคมให้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้โดยผ่านสองช่องทาง คือ *ลดต้นทุนทางธุรกรรม (Transaction cost)* และ *ลดต้นทุนการตรวจสอบ (Monitoring cost)* ถ้าเราอาศัยค่านิยมหลักทุนทางสังคมตามที่ได้นำเสนอผ่านมา ว่าหมายถึง ความไว้วางใจกัน เราก็พอจะเข้าใจได้ว่า เมื่อคนเรามาทำสัญญา ทำกิจกรรมร่วมกัน หรือทำธุรกรรมร่วมกัน มันจะเสียต้นทุนตรงส่วนนี้น้อยลง ยกตัวอย่างเช่น พ่อค้าเพชรสองคนที่มีความเชื่อถือไว้วางใจกัน สามารถทำการแลกเปลี่ยนเพชรเพื่อตรวจสอบก่อนซื้อขายจริง โดยไม่ต้องมีการทำประกันภัยหรือทำสัญญาอย่างเป็นทางการ ซึ่งทำให้ไม่จำเป็นต้องเสียต้นทุนของธุรกรรมในเรื่องดังกล่าว ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมีการตกลงสัญญา หรือทำกิจกรรมร่วมมือกันแล้ว ต้นทุนในการกำกับดูแลให้ผู้ที่เกี่ยวข้องยึดถือและปฏิบัติตามข้อตกลงที่ให้ไว้แก่กัน ก็จะเสียต้นทุนดังกล่าวนี้ลดลง โดยเฉพาะการจัดหาคนกลางให้เข้ามาควบคุมดูแล (Coleman 1988)

ปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างเครือข่าย โดยอาศัยบรรทัดฐานความไว้วางใจ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสำคัญ *ยังช่วยลดปัญหาความขัดแย้ง และใช้สันติวิธีมากขึ้น* แหล่งของทุนทางสังคมดังกล่าวสะสมอยู่ภายใต้ ความเป็นเพื่อนบ้าน การเป็นอาสาสมัคร รวมทั้งการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย การที่จะสร้างให้เกิดบรรทัดฐานที่ประกอบขึ้นเป็นทุนทางสังคมเพื่อให้แสดงปฏิบัติการต่อไปได้นั้น จำเป็นต้องชักนำให้เกิดความร่วมมือภายในกลุ่ม (เพื่อที่จะสร้างบรรทัดฐานการช่วยเหลือ ไว้วางใจกัน) ดังนั้น จึงเกี่ยวข้องกับ จารีตปฏิบัติ คุณความดี เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต เพราะสิ่งเหล่านี้ธำรงไว้ซึ่งพันธะสัญญาและข้อผูกมัดภายในกลุ่ม (Francis Fukuyama 1999) นอกจากนั้นการเปลี่ยนแปลงภายในระบบสังคม เช่น โครงสร้างทางกายภาพ (Physical Structure) และโครงสร้างทางสังคม (Social Structure) จะส่งผลกระทบต่อทุนทางสังคมของท้องถิ่น และปฏิบัติการของทุนทางสังคมด้วย (Jonathan Lomas 1998)

การสรุปถึงปฏิบัติการทุนทางสังคมของ Putnam (1994) ที่ว่าจำเป็นต้องอาศัยบรรทัดฐานความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจภายในกลุ่ม หรือระหว่างเครือข่ายเป็นสำคัญ และทุนทางสังคมจะแสดงปฏิบัติการเฉพาะในกลุ่ม หมู่บ้าน ประเทศ หรือภูมิภาคที่บุคคลนั้นๆ สังกัดอยู่เท่านั้น ผ่านการที่เขา

เข้าร่วมกิจกรรมแล้วเกิดความคาดหวังว่าจะเกิดความคุ้มค่าในการทำเช่นนั้น ก่อให้เกิดคำถามตามมา เช่นกัน กล่าวคือ การประสานความร่วมมือ ความไว้วางใจและการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียมกันนี้ สามารถเกิดขึ้นในลักษณะทั่วไป และเป็นไปอย่างกว้างขวางจนกลายเป็นบรรทัดฐานที่ถือปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ได้จริงหรือไม่

อย่างไรก็ตาม การที่มีทุนทางสังคมมิใช่ว่าจะส่งผลดีเท่านั้น หากแต่ยังสามารถให้ผลในทางลบแก่ผู้ถือครอง หรือสังคมโดยรวมที่เกี่ยวข้องกับมันด้วย ซึ่ง Portes (1998) ได้แบ่งผลด้านลบของทุนทางสังคมออกได้ 3 รูปแบบด้วยกัน คือ

ประการที่หนึ่ง ก่อให้เกิดปัญหาการกีดกันคนนอก (Exclusion problem) กล่าวคือ ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นของคนกลุ่มหนึ่งอาจก่อให้เกิดการกีดกันผู้อื่นในการเข้ามาจัดสรรทรัพยากรได้ ส่งผลให้เกิดปัญหาการผูกขาดการจัดสรรทรัพยากรบางอย่างที่เฉพาะเจาะจงให้แก่คนที่อยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์เท่านั้น เช่น คนจีนที่อยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และคนละตินอเมริกา ทุนทางสังคมจะเข้มแข็งในหมู่เครือญาติ แต่มีเพื่อนฝูงที่ค่อนข้างแคบทำให้ไม่ไว้วางใจบุคคลภายนอกกลุ่ม และเมื่อเกิดกรณีการทุจริตคอร์รัปชันก็จะใช้ธรรมเนียมการปฏิบัติของกลุ่มลงโทษซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละตระกูล เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมเสรีที่มีการแข่งขันกันสูง ธุรกิจที่บริหารงานแบบเครือญาติมักไปไม่รอดเมื่อเทียบกับธุรกิจที่บริหารโดยมืออาชีพที่มีความสามารถซึ่งไม่ได้จำกัดเฉพาะกลุ่มเครือญาติเท่านั้น

ประการที่สอง ก่อให้เกิดปัญหาการจำกัดเสรีภาพ หรืออำนาจอของการมีพันธะกับทุนทางสังคมนั้นมากเกินไป (Heavy obligation) กล่าวคือ เครือข่ายหรือความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและแข็งแรงเกินไป อาจยอมรับเฉพาะแต่คนที่เชื่อฟังกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดและไม่ขัดหุ่นเท่านั้น การพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎเกณฑ์ที่บางครั้งเป็นผลดีต่อสังคมโดยรวม จะถูกพิพากษาขับออกจากชุมชน ความสัมพันธ์ทันที เช่น ชุมชนชาวจีนในซานฟรานซิสโก แม้จะช่วยเหลือสมาชิกของชุมชนให้ก่อตั้งธุรกิจได้ง่าย แต่อีกด้านหนึ่งก็จะถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากกลุ่มครอบครัวและบริษัทที่มีอยู่ ผู้ที่ต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใดๆ จะถูกขับออกจากชุมชนทันที

ประการที่สาม ก่อให้เกิดปัญหาการเข้าสู่วังวนของความเลวร้าย (Downward-leveling pressure) การเข้าไปอยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์บางรูปแบบ เช่น แก๊งค์วัยรุ่น แก๊งค์มาเฟีย แม้จะให้ผลประโยชน์หลายอย่างกับคนในแก๊งค์ แต่การอยู่ในกลุ่มดังกล่าว มีทั้งแรงกดดันและวัฒนธรรมหลายๆ อย่างที่ลุดคิงให้ลงสู่ห้วงแห่งความเลวร้าย เช่น วัฒนธรรมการใช้ความรุนแรง การเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับยาเสพติด การเรียกค่าคุ้มครอง ซึ่งไม่เป็นผลดีแต่ประการใดต่อสังคมโดยรวม

นอกจากนั้น ทูทางสังคมของคนกลุ่มหนึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนกับของคนอีกกลุ่มหนึ่ง และทูทางสังคมของคนบางกลุ่มกลับเป็นผลเสียต่อคนอื่นอีกหลายๆ กลุ่มหรือสังคมโดยรวมก็ได้ (Coleman 1988)

ความเป็นสินค้าสาธารณะของทูทางสังคม

เมื่อเปรียบเทียบธรรมชาติของทูทางสังคมกับทูทางเศรษฐศาสตร์ Putnam (1994) และ Coleman (1988) เห็นว่าทูทางสังคมเป็นสินค้าสาธารณะ (Public goods) เป็นผลพลอยได้ที่เกิดจากกิจกรรมทางสังคมต่างๆ และมีที่มาที่หลากหลาย ลักษณะของสินค้าสาธารณะคือ เป็นสินค้าที่ไม่ต้องแก่งแย่งชิงชิง เป็นสินค้าเพื่อส่วนรวมไม่เฉพาะคนใดคนหนึ่ง เป็นสินค้าที่เข้าถึงได้ง่าย ราคาไม่แพง บางครั้งเป็นสินค้าที่บุคคลสามารถใช้ประโยชน์หรือใช้บริการโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายแต่อย่างใด ขณะที่ทูทางกายภาพและทุนมนุษย์เป็นสินค้าส่วนบุคคล (Private goods) ทูทางสังคมตรงกับหลักการที่อัลเบิร์ต โอ เฮิร์ชแมน (Albert O. Hirschman) เรียกว่า “ทรัพยากรทางธรรม” (Moral resource) ที่มีลักษณะพิเศษ คือ ยิ่งใช้ยิ่งเพิ่มขึ้น ไม่ลดลงอย่างทรัพยากรอื่นๆ

สำหรับความเป็นสินค้าสาธารณะของทูทางสังคมมีข้อโต้แย้งหลายประเด็นจากนักวิชาการต่างประเทศด้วยกันเอง เริ่มตั้งแต่ ทูทางสังคมเป็นสินค้าสาธารณะจริงหรือ ถ้าเป็นจริงแล้วคนทุกคนสามารถเข้าถึงสมบัติสาธารณะได้หรือไม่ หรือเฉพาะกลุ่มที่ได้เปรียบในสังคมเท่านั้นที่เข้าถึง คำว่าสาธารณะครอบคลุมหรือกีดกันใครหรือไม่ และถูกกำหนดขึ้นโดยใคร หรือแท้จริงแล้วทูทางสังคมคือพื้นที่ของการต่อสู้ทางสังคม และมีปัจจัยใดที่จะทำให้สามารถเข้าถึงสมบัติสาธารณะดังกล่าวได้

ฟรานซิส ฟูกูยามา (Francis Fukuyama 1999) มีความคิดเห็นต่อนิยามทูทางสังคมของ Coleman ที่อธิบายว่าเป็นสินค้าสาธารณะ และมักจะถูกละเลยในภาคธุรกิจว่าไม่น่าจะถูกต้องนัก เพราะการประสานความร่วมมือ (ลักษณะของทูทางสังคม) เป็นเครื่องมือที่จำเป็นสำหรับกลุ่มธุรกิจในการบรรลุเป้าหมายของตน อีกทั้งไม่มีเหตุผลที่ภาคธุรกิจจะทำให้ทูทางสังคมของตนเป็นสมบัติสาธารณะ เพราะจะทำให้คู่แข่งทางธุรกิจได้ใช้ประโยชน์จากทูทางสังคมนี้เช่นเดียวกัน ดังที่ Partha Dasgupta (อ้างใน Fukuyama 1999) เสนอว่า การที่ทูทางสังคมเป็นสมบัติสาธารณะนั้นเป็นเรื่องที่เผยแพร่มาจากภายนอก มากกว่าจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในกลุ่ม หรือสังคมนั้นๆ

ต่อประเด็นความเป็นสมบัติสาธารณะจะมีคุณลักษณะที่เป็นประโยชน์และเข้าถึงได้ง่ายของมวลสมาชิก เนื่องจากถูกผนวกอยู่กับโครงสร้างทางสังคมที่ถูกวิพากษ์เช่นเดียวกัน เพราะแท้จริงแล้ว สมาชิก

ทุกคนไม่สามารถเข้าถึงทุนทางสังคมได้อย่างเท่าเทียมกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบททางสังคม และการเมืองของแต่ละพื้นที่ เช่น ความแตกต่างในเรื่องรายได้ เพศ เชื้อชาติ ความยากจน ผู้หญิง และคนผิวดำ เนื่องจากเกิดการแบ่งแยกเพื่อกีดกันบุคคลเหล่านี้ในรูปแบบต่างๆ ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงทุนทางสังคมได้ (Woolcock 1998) ดังนั้น ชุมชนที่มีลักษณะโครงสร้างสังคมภายในชุมชนคล้ายคลึงกันในเรื่อง ศาสนา เชื้อชาติ สถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม หรือมีพันธะผูกพันกันเชิงแนวนอน น่าจะเป็นพื้นฐานโอกาส การเข้าถึงทุนทางสังคมของคนในชุมชน (World Bank 2002)

การที่บุคคลคนใด คนหนึ่ง จะเข้าถึงทุนทางสังคมได้นั้น Nan Lin (2001) อธิบายว่าขึ้นอยู่กับปัจจัยอย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) **ตำแหน่งแห่งที่ของปัจเจกในโครงสร้างที่มีช่วงชั้นทางสังคม** (The position of ego in hierachial structures) กล่าวคือ คนจะปฏิสัมพันธ์กับบุคคลที่มีลักษณะคล้ายกับตนเอง นั่นคือ ถ้าคนที่อยู่ในตำแหน่งทางสังคมที่สูง (อาจได้มาแต่กำเนิดจากพ่อแม่ หรือได้มาภายหลังจากการศึกษาหรือหน้าที่การงาน) ก็จะได้รับประโยชน์จากทุนทางสังคมมากกว่าคนอื่น โดยมีข้อเสนอเชิงทฤษฎีการเพิ่มความเข้มแข็งของตำแหน่งทางสังคม (Strength of position proposition) มาช่วยอธิบาย กล่าวคือ ยังมีตำแหน่งทางสังคมสูงเท่าใด ก็จะเข้าถึงทุนทางสังคมได้สูงเท่านั้น การเกิดตำแหน่งทางสังคมเกิดได้ 2 รูปแบบ คือ ตำแหน่งทางสังคมที่ได้มาแต่กำเนิด (Ascribed position) จากพ่อแม่ และตำแหน่งทางสังคมที่ได้มาภายหลัง (Attained position) เป็นตำแหน่งที่ได้มาจากสังคม เช่น การศึกษา อาชีพ เป็นต้น ตำแหน่งทางสังคมที่สูงและเข้มแข็ง จะทำให้มีโอกาสเข้าถึงและใช้ประโยชน์ ทุนทางสังคมได้มากกว่า 2) **ธรรมชาติของการผูกมัดระหว่างปัจเจกกับบุคคลอื่น** (The nature of the ties between ego and the other actors) หรือประโยชน์ของการมีเครือข่ายก็มีส่วนช่วยให้บุคคลที่ไม่มีตำแหน่งทางสังคมที่สูง สามารถเข้าถึงทุนทางสังคมได้โดยผ่านเครือข่ายทางสังคม (Social networking) ยังมีความผูกพัน (ties) ที่เข้มแข็งมากเท่าใด ยังมีโอกาสเข้าถึงทุนทางสังคมได้มากเท่านั้น ซึ่งจะส่งผลต่อความสำเร็จในการปฏิบัติการต่าง ๆ โดยอาศัยความไว้วางใจ การเกื้อกูลกันและความผูกพันกัน (Obligation) ที่เข้มแข็ง 3) **ตำแหน่งแห่งที่ของการผูกมัดในเครือข่าย** (The location of the ties in the networks) กล่าวคือ ปัจเจกที่ใกล้ชิดกับเครือข่ายจะเข้าถึงทุนทางสังคมได้มากกว่า เนื่องจากตำแหน่งแห่งที่ของเครือข่ายจะกำหนดการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร โดยผู้ที่ใกล้ชิดกับแหล่งข้อมูลจะได้รับประโยชน์จากทุนทางสังคมมากกว่า

สรุปแนวคิดทุนทางสังคมต่างประเทศ

จากการทบทวนแนวคิดทุนทางสังคมจากนักวิชาการต่างประเทศ สามารถสรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้

1. นิยามทุนทางสังคม แม้จะกินความหมายกว้างมาก และหลากหลายมิติ รวมทั้งความแตกต่างในระดับการวัดและหน่วยในการวิเคราะห์ก็ตาม แต่พอสรุปได้ว่า ทุนทางสังคม หมายถึง รูปแบบของบรรทัดฐานที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการที่ส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือระหว่างบุคคลตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป บรรทัดฐานดังกล่าวดำรงอยู่ภายใต้ความเกื้อกูลกัน และความไว้วางใจ โดยนัยแห่งคำนิยามนี้ ทุนทางสังคม จึงประกอบด้วย ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม สัญญาประชาสังคม และการคบหาสมาคม สิ่งเหล่านี้เอื้ออำนวยต่อการกระทำกิจกรรมของคนในสังคม เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสังคม ลดการกระทบกระทั่งของบุคคลและกลุ่ม ประเด็นสำคัญ ทุนทางสังคมไม่ได้อยู่ภายในตัวบุคคลเฉกเช่นทุนมนุษย์ (Human Capital) หากทุนทางสังคมอยู่ภายในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวจะดำรงคงอยู่ด้วยพันธะผูกพันที่มีต่อกันรวมทั้งความคาดหวังจากกันและกันระหว่างบุคคลภายในสังคม

2. จากนิยามทุนทางสังคมในข้อ 1 สามารถจำแนกทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างออกได้เป็น 2 รูปแบบ คือ

1) ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (Cognitive social capital) ซึ่งมีลักษณะค่อนข้างเป็นนามธรรมมองเห็นและประเมินได้ยาก เพราะอยู่ภายในจิตใจของเรา ทุนทางสังคมประเภทนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องของความรู้สึก นึกคิด จิตใจ ค่านิยม ความเชื่อ ทศนคติ เช่น ความเชื่อถือไว้วางใจกัน คุณค่าร่วมกัน (Share values) ความเกื้อกูลกัน (Reciprocity) ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ จะเปลี่ยนแปลงอย่างจงใจ หรือตามเจตนาได้ยาก เนื่องจากเป็นสิ่งที่สะสมมานานจากบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม (cultural norm) (Putnam เรียกว่า civic tradition)

2) ทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (Structural social capital) มีลักษณะที่มองเห็นและประเมินได้ง่ายกว่า เข้าใจได้ง่ายกว่าประเภทแรก เนื่องจากเกี่ยวข้องกับบทบาทพฤติกรรม การกระทำหรือความสัมพันธ์ที่เราสร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของเครือข่าย สายสัมพันธ์อุปถัมภ์ หรือจะเป็นเครือข่าย องค์กร ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมทั้งสถาบันในรูปของกฎของการเล่นเกม (Rule of the game) เช่น กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ กฎหมาย รัฐธรรมนูญ ทุนทางสังคมโครงสร้างลักษณะอาจเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายที่กำหนดขึ้น

3. ปฏิบัติการทุนทางสังคมที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ อาศัยพื้นฐานจากความไว้วางใจ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสำคัญ ดังนั้น จึงเกี่ยวข้องกับจารีตปฏิบัติ คุณความดี เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต เพราะสิ่งเหล่านี้สร้างไว้ซึ่งพันธะสัญญาและข้อผูกมัดภายในกลุ่ม

4. เกี่ยวกับความเป็นสินค้าสาธารณะของทุนทางสังคม ที่บุคคลสามารถเข้าถึงใช้ประโยชน์และหาได้ง่ายอย่างเท่าเทียมกัน ยังมีข้อถกเถียงในหมู่นักวิชาการ เนื่องจากบางแนวคิดเห็นว่า ชุมชนไม่ได้เป็นเนื้อเดียวกัน มีความแตกต่างกันตามบริบททางการเมือง สังคม วัฒนธรรม จึงเกิดการแบ่งแยก กีดกัน บุคคลบางประเภทไม่ทำให้สามารถเข้าถึงทุนทางสังคม การเข้าถึงใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมจึงขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคม และความใกล้ชิดมีพันธะผูกพันอย่างแน่นแฟ้นกับเครือข่าย

อย่างไรก็ตาม แม้แนวคิด “ทุนทางสังคม” จะถูกบัญญัติขึ้นมาโดยนักวิชาการต่างประเทศ แต่จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า นักคิด นักวิชาการไทย ส่วนใหญ่ต่างเห็นตรงกันว่า “ทุนทางสังคม” เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทยและมีอยู่อย่างหลากหลายด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการให้คำจำกัดความของนักคิด นักวิชาการแต่ละท่าน ซึ่งรายละเอียดนำเสนอในหัวข้อต่อไป รวมทั้งเปรียบเทียบให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างแนวคิดทุนทางสังคมจากนักวิชาการต่างประเทศและนักวิชาการไทย

2.2 แนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย

สำหรับทางด้านนักคิด นักวิชาการ ตลอดจนนักพัฒนาของประเทศไทยแม้ส่วนใหญ่จะยอมรับว่าได้รู้จักแนวคิด “ทุนทางสังคม” (Social Capital) จากนักวิชาการต่างประเทศ แต่ส่วนใหญ่ยืนยันตรงกันว่า “ทุนทางสังคม” มิใช่เรื่องใหม่ที่จะเกิดขึ้นในประเทศไทย หากแต่เป็น “คุณค่าเดิม” ที่สังคมไทยมีอยู่ (สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2542: 4; สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ สมบูรณ์ 2542: 6; อมรา พงศาพิชญ์ และเบญจา ยอดดำเนิน แอดดิก 2543: 1; สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2543: 171) สังคมไทยมีคุณค่าที่เป็นทุนทางสังคมของตัวเองมานานแล้วและมีอยู่อย่างหลากหลายมากมาย เพียงแต่การพัฒนาประเทศที่ผ่านมาเรามุ่งพัฒนาให้ทันความทันสมัยจนหลงลืมคุณค่าเดิมที่เรามีอยู่ ไม่ได้พัฒนาจากฐานรากเดิมของชุมชน และภูมิปัญญาที่สั่งสมถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ทำให้การพัฒนาประเทศในบางพื้นที่แห้ววุ่น ไม่สมบูรณ์อย่างแท้จริงเนื่องจากขัดแย้งกับวิถีวัฒนธรรมชาวบ้าน นอกจากนี้ยังพบว่ามีการเรียกชื่อทุนทางสังคม แตกต่างกันไปในนักวิชาการแต่ละท่าน เช่น ทุนชาวบ้าน ทุนบ้านนอก ทุนภายในชุมชน ทุนท้องถิ่น เป็นต้น

การศึกษาทำความเข้าใจเรื่องทุนทางสังคมนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอว่า ถ้าจะให้ได้ประโยชน์อย่างแท้จริง ต้องเริ่มจากสมมติฐานที่ว่า “สังคมไทยมีทุนทางสังคมอยู่มาก เพียงแต่ไม่มีโอกาสได้พัฒนาปรับเปลี่ยนให้ก้าวหน้า ตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น” ดังนั้น การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมนั้นต้องเริ่มจากการมองหาทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้ว และหาทางพัฒนาให้เข้มแข็งขึ้น โดยกล่าวถึงทุนทางสังคมของสังคมไทยที่มีความสำคัญมากและไม่ควรมองข้าม คือ ความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งมีบทบาทอย่างชัดเจนในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมา (มติชน 31 ก.ค. 2541: 6) การกล่าวว่าความสัมพันธ์ในครอบครัวเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของสังคมไทย สอดคล้องกับสมมติฐานของ อมรา พงศาพิชญ์ และเบญจา ยอดคำเนิน แอตติก (2543: 2) ที่ศึกษาทุนทางสังคมในประเทศไทยหลังวิกฤตเศรษฐกิจ เมื่อปี 2540 ที่ว่า ครอบครัวเป็นหัวใจของทุนทางสังคมในประเทศไทย และได้รับอิทธิพลจากการศึกษา ศาสนา และจากการแบ่งปันข้อมูลและทรัพยากรกับชุมชนและเพื่อน

ดังนั้น ในการทบทวนแนวคิดทุนทางสังคมไทย ผู้ศึกษาได้เริ่มต้นด้วยการมองหาทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย ทั้งที่นักวิชาการไทยอธิบายออกมาอย่างชัดเจน หรือแฝงฝังอยู่ในแนวคิดอื่นที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงกัน โดยเน้นหนักศึกษาผ่านความสัมพันธ์หลักในสังคมไทยรูปแบบต่างๆ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน และเครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นต้น โดยทั้งนี้นักวิชาการไทยส่วนใหญ่ไม่ได้แยกวิเคราะห์ทุนทางสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ ออกจากกันอย่างชัดเจนเหมือนนักวิชาการต่างประเทศ

แนวคิดระบบอุปถัมภ์

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2540: ๓) อธิบายว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นเครื่องมืออธิบายความสัมพันธ์ในสังคมไทยได้สืบมาจนถึงปัจจุบัน อาจได้มากหรือน้อยในแต่ละยุคสมัย แต่ก็อธิบายได้ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นวัฒนธรรมไทย ไม่ใช่ส่วนหนึ่งของระบอบอำนาจของเจ้า ในทางตรงข้าม ระบอบเจ้านาเอาวัฒนธรรมอย่างนี้ไปพัฒนาเป็นเครื่องมือในการปกครองต่างหาก เพราะฉะนั้น แม้ไม่มีระบอบอำนาจของเจ้าแล้ว ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ยังมิอยู่ในสังคมสืบมา

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากร เกียรติยศ อำนาจ โภคทรัพย์ และโอกาสดีๆ เป็นต้น ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าหรือน้อยกว่า จึงสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าหรือมากกว่าเพื่อมีโอกาส

เข้าถึงสิ่งต่างๆ ได้เพิ่มขึ้น ขณะที่ผู้ซึ่งเข้าถึงได้มากกว่าก็ต้องการบางอย่างจากผู้เข้าถึงได้น้อยกว่า ความสัมพันธ์นี้จึงเป็นการแลกเปลี่ยนกัน โดยที่ฝ่ายอุปถัมภ์ยอมได้เปรียบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2540: ข)

ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ คือ ความสัมพันธ์แนวดิ่ง ซึ่งอาจเป็นความสัมพันธ์ภายในชุมชน หรือระหว่างสมาชิกในชุมชนกับชุมชนใกล้เคียง หรือองค์กรระดับสูงกว่าชุมชน ในขณะที่เดียวกันก็เป็นความสัมพันธ์แนวราบของสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติ ตลอดจนกลุ่มเพื่อนหรือกลุ่มอื่นๆ ได้ด้วย (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 6)

อมรา พงศาพิชญ์ ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า แนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์ไม่สามารถให้คำอธิบายเรื่องทุนทางสังคมได้ทั้งหมด เนื่องจากคำอธิบายแนวคิดระบบอุปถัมภ์มีปัญหาดังที่ได้มีผู้วิจารณ์ไว้แล้วว่าเป็นการให้ภาพของความสัมพันธ์เชิงบวกมากกว่าภาพของความสัมพันธ์เชิงขัดแย้ง ผู้ที่เชื่อในพลังการอธิบายของระบบอุปถัมภ์มีความโน้มเอียงที่จะมองข้ามความขัดแย้ง กรณีที่กลุ่มอุปถัมภ์หลายกลุ่มช่วงชิงอำนาจกัน เช่น กลุ่มเจ้าพ่อก็อาจถือเป็นตัวอย่างของทุนทางสังคมที่แข่งขันกัน และมีโอกาสขาดทุนได้ด้วยเช่นเดียวกัน (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 7) อัมมาร สยามวาลา ก็เช่นเดียวกัน แม้จะยอมรับว่าสังคมไทย มีกลไกอีกประเภทหนึ่งที่มีองค์ประกอบที่กล่าวได้ว่าเป็นทุนทางสังคมชนิดหนึ่งเหมือนกันในการช่วยลดผลกระทบจากปัญหาความแตกต่างกันในฐานะความเป็นอยู่ หรือชนชั้นภายในชุมชน นั่นคือ ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ทุนทางสังคม ประเภทนี้เกิดจากความไว้วางใจที่มีระหว่างผู้อุปถัมภ์ (ลูกพี่) กับผู้ที่ได้รับการอุปถัมภ์ (ลูกน้อง) เพียงแต่ข้อแตกต่างระหว่างทุนทางสังคมที่แฝงฝังอยู่ในชุมชนที่เข้มแข็ง กับทุนทางสังคมที่แฝงอยู่ในระบบอุปถัมภ์นั้น สืบเนื่องมาจากความไม่สมดุลกันในความไว้วางใจ และสืบเนื่องจากความเหลื่อมล้ำในอำนาจอีกด้วย ในชุมชนที่เข้มแข็งเป็นความไว้วางใจที่พัวพันกัน ส่วนระบบอุปถัมภ์ลูกพี่ต้องเป็นผู้ให้ความไว้วางใจแก่ลูกน้อง แต่ข้อที่แตกต่างที่สำคัญที่สุดก็คือ ระบบอุปถัมภ์นั้นตั้งอยู่บนความเหลื่อมล้ำของทั้งสองฝ่าย ขณะที่ชุมชนที่เข้มแข็งนั้นตั้งอยู่บนความสมดุลระหว่างทุกฝ่าย และจะยั่งยืนอยู่ได้ ตราบใดที่สังคมนั้นมีความเสมอภาคพอสมควร (อัมมาร สยามวาลา 2544: 5)

อย่างไรก็ตาม ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยสามารถให้คำอธิบายเรื่องทุนทางสังคม ผ่านความสัมพันธ์ในระดับต่างๆ ได้ดังนี้

1) ความสัมพันธ์ระดับครอบครัว หรือความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติตั้งอยู่บนแนวคิดเรื่องกตัญญูทเวทหรือบุญคุณ การให้กำเนิดลูก ทำให้พ่อแม่เป็นผู้มีบุญคุณต่อลูกอย่างสิ้นเหลือ ผู้เป็นลูกจะต้องตอบแทนหนี้บุญคุณ ขณะที่พี่น้องอื่นๆ จะมีบุญคุณได้ก็ด้วยการกระทำ นอกจากนี้ บุญคุณเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดสิทธิและพันธกรณีในระหว่างญาติ คนๆหนึ่งจึงสามารถกำหนดเองว่าขอบเขตของญาติที่จะสัมพันธ์กันใกล้ชิดนั้นจะครอบคลุมใครบ้าง และความสัมพันธ์กับญาติจะมีระดับและลักษณะอย่างไร การตอกย้ำในเรื่องของบุญคุณเช่นนี้ยังทำให้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติมีความคล้ายคลึงกับความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อน และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นสถาบันที่ปรากฏอย่างแพร่หลายในสังคมไทย (อकिन รพีพัฒน์ 2540: 77)

จะเห็นได้ว่า การมองเรื่องความสัมพันธ์ในครอบครัวมีค่านิยม บรรทัดฐาน เรื่องความกตัญญูและการตอบแทนบุญคุณเป็นคำอธิบาย เป็นการตอบแทนในรูปของการแลกเปลี่ยน ซึ่งไม่อาจตีค่าเป็นเงินตรา เพราะบุญคุณเป็นสิ่งที่ตอบแทนกันไม่หมด

2) ความสัมพันธ์ระดับชุมชนและสังคม

ระบบอุปถัมภ์ ในระดับชุมชนและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์กับสมัยปัจจุบันนั้นมีความแตกต่างกัน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นระบบอุปถัมภ์กับโครงสร้างชนชั้นเป็นสิ่งเดียวกัน หรือคนละสิ่ง ที่สอดคล้องกัน หรือมีความขัดแย้งกัน ทั้งนี้เพราะภาพของชนชั้นกับภาพของระบบอุปถัมภ์ซ้อนกันอยู่ จนดูเป็นสิ่งเดียวกัน (อकिन รพีพัฒน์ 2540) ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ของเจ้านายและบ่าวไพร่จึงเป็นความสัมพันธ์ของการพึ่งพาอาศัยกันแม้จะได้เปรียบเสียเปรียบกันอยู่บ้าง เมื่อเปรียบเทียบกับสภาพปัจจุบันแล้ว สังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นสังคมที่ปราศจากความโหดร้าย ไม่มีกลุ่มคนที่กระทำความรุนแรงต่ออีกกลุ่มหนึ่ง ผิดกับสภาพของสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ได้เปลี่ยนรูปแบบไป มีการปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม วัฒนธรรมชนบทถูกทำลาย สังคมรัฐชาติ ระบบราชการ และกระบวนการพัฒนาได้พาสังคมไทยไปสู่สภาพที่เกือบล่มสลาย (ปริตดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล 2540: 19)

แนวคิดเครือข่าย การตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ทำนองเดียวกัน อานันท์ กาญจนพันธุ์ ชี้ให้เห็นว่า ทูตทางสังคมนี้มีความจำเป็นและมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาสังคมในหลาย ๆ ด้าน รวมถึงการให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้ด้อยโอกาสทั้งหลาย การช่วยเสริมสร้างทางเลือกอันหลากหลายให้แก่สังคม โดยการสนับสนุนให้กลุ่มชนต่าง ๆ สามารถ

ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงได้ดีขึ้น อีกทั้งยังจะนำไปสู่การช่วยพิทักษ์สิทธิ และการนำเสนอทิศทางใหม่ ๆ ในการพัฒนาสังคมในอนาคต (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544: 129)

อานันท์ กาญจนพันธ์ ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไทยว่าอยู่ภายใต้หลักการสำคัญ 2 ประการ คือ หลักการตอบแทนกัน (reciprocity) และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality)

1. หลักการตอบแทนกัน ถือว่าเป็นหลักการสร้างพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกการสร้างร่วมมือเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขก การผลัดช่วงกันสร้างบ้านให้สมาชิกในชุมชน รวมถึงการระดมแรงงานเพื่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน เป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม เป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน ถือเป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงอีกทางหนึ่งของชีวิต

2. หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ถือเป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งหมายถึงการใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่าง ๆ กล่าวคือ นอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้แล้ว ยังแฝงนัยของการจัดการร่วมกันของชุมชนโดยกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อันถือเป็นของสมาชิกในชุมชน เช่น ป่าสาธารณะของชุมชน หรือการจัดการเหมืองฝาย (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544: 132-134)

การเลือกตั้งและระบบห้วคะแนน คือ ตัวอย่างของการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในสังคมไทย การที่ผู้มีอิทธิพลในบางพื้นที่สามารถใช้ทุนทางสังคมที่ตนไ้จากการให้ความช่วยเหลือผู้ยากไร้ หรือผู้ด้อยโอกาสอย่างต่อเนื่อง ทำให้ผู้มีอิทธิพลสามารถดึงทุนทางสังคมนั้นมาใช้เมื่อมีการเลือกตั้ง ทุนที่ตนไ้ปรากฏเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนและสามารถเรียกคะแนนเสียงได้ดีกว่าคำสัญญาว่าจะให้ “ทุน” ในอนาคต กรณีนี้เป็นการใช้หลักเกณฑ์ต่างตอบแทนกันที่ชัดเจนตามที่อานันท์ กาญจนพันธ์ อธิบายไว้ นอกจากนี้กรณีของการลงทุนทางสังคมในการสร้างสาธารณสถาน ก็จะเป็นการลงทุนเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ร่วมกัน และเป็นการสร้างเครือข่ายในชุมชน ผู้ที่สร้างทุนทางสังคมไว้ในอดีตสามารถชักชวนคืนได้เมื่อมีโอกาส สมาชิกของเครือข่ายจะร่วมกันตอบแทนบุญคุณด้วยความเต็มใจ (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 8)

ด้านงานพัฒนา เอนก นาคะบุตร ได้ให้ความหมายทุนทางสังคมว่า หมายถึง ความเข้มแข็งของชุมชนอันประกอบด้วยกลไกทางสังคม ในรูปของการรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นพลังที่จะขับเคลื่อนให้ชุมชนต่าง ๆ มีความสามารถในการเพิ่มทุนทางสังคมให้กับชุมชนตนเองมากขึ้น มีความ

เท่าทันต่อปัญหา และมีความสามารถในการจัดการกับปัญหาได้มากขึ้น และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงในระยะยาว (เอนก นาคะบุตร 2545: 3) อย่างไรก็ตาม โครงการสังคมไม่จำเป็นจะต้องอยู่ในรูปของเครือข่ายทางสังคมเสมอไปได้ (กาญจนา แก้วเทพ 2538: 67, 155)

เราจะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องเครือข่ายนี้เป็นแนวคิดที่ขยายต่อจากแนวคิดระบบอุปถัมภ์ และพอจะมีพลังอธิบายกลไกความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมได้ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการที่สนใจแนวคิดทุนทางสังคม ตั้งข้อสังเกตว่า การวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยแนวคิดระบบอุปถัมภ์หรือด้วยแนวคิดเครือข่ายชุมชนก็ดี ในระยะก่อนวิกฤตเศรษฐกิจถือเป็นงานที่มีพลังการอธิบายเชิงวิชาการได้บ้าง แต่การนำไปใช้เชิงนโยบายมีอยู่น้อย นอกจากนักพัฒนา หรือนักวิชาการที่ทำงานร่วมกับนักพัฒนาและผลักดันโครงการย่อย ๆ ของตัวไป แต่เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ เมื่อปี 2541 ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าคำอธิบายทางเศรษฐศาสตร์พลาดเป้า นักเศรษฐศาสตร์จึงขยายขอบข่ายของเนื้อหาวิชามาผนวกเนื้อหาซึ่งเดิมอยู่นอกสาขาเศรษฐศาสตร์ ได้แก่ แนวความคิดทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามาใช้เชิงนโยบาย จนผลักดันให้เกิดกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ด้วยเงินกู้จากธนาคารโลก วัตถุประสงค์หลักของกองทุนคือ การเพิ่มทุนทางสังคมโดยการส่งเสริมให้เกิดชุมชนที่เข้มแข็ง ที่สามารถพึ่งตนเองได้ มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเอง ผู้ที่มีสิทธิขอรับความช่วยเหลือจากกองทุน คือองค์กรชุมชนที่สามารถแสดงให้เห็นศักยภาพว่าจะดำเนินโครงการเพื่อสร้างทุนทางสังคมให้เกิดการพัฒนากลุ่มได้ (กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2543: 4-7) การเกิดขึ้นของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมมีส่วนช่วยขยายงานด้านการสร้างเครือข่ายขององค์กรสังคมไปได้ทั่วประเทศ

อมรา พงศาพิชญ์ นักวิชาการที่สนใจแนวคิดทุนทางสังคมไทย ได้ตั้งคำถามที่น่าสนใจว่า แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมทางด้านเศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องเดียวกับเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งดูได้จากแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์และเครือข่ายขององค์กรชุมชนได้จริงหรือไม่ พลังการอธิบายมีเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกัน หรือมีข้อจำกัดในการอธิบายต่างกันอย่างไร สิ่งที่เห็นได้ชัดคือทั้งแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์และทุนทางสังคมถูกวิจารณ์โดยนักคิดแนวมาร์กซิสต์ทั้งคู่ มาร์กซิสต์วิจารณ์ว่าการวิเคราะห์สังคมไทยด้วยระบบอุปถัมภ์ไม่ได้มองความสัมพันธ์เชิงชนชั้นที่มีการเอาเปรียบกัน แต่กลับมองความสัมพันธ์ด้วยความสัมพันธ์ของการพึ่งพาเหมือนกับว่าไม่มีการเอาเปรียบ เมื่อมองข้ามความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในกระบวนการการผลิตที่ไม่เท่าเทียมกัน การวิเคราะห์สภาพสังคมไทยจึงไม่สมบูรณ์

ทำนองเดียวกัน มาร์กซิสต์วิจารณ์แนวคิดทุนทางสังคมว่าเป็นแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ล้าสมัย โศกนาฏิก มองความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นทุนที่จะนำไปสู่กระบวนการผลิต จริยธรรม

ศีลธรรม หรือค่านิยมเรื่องบุญคุณ และความกตัญญูถูกต้องค่าเป็นทุนที่จะผ่านกระบวนการการผลิตเพื่อให้เกิดกำไร (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 9)

แนวคิดทุนวัฒนธรรม

อมรา พงศาพิชญ์ เสนอแนะว่า หากจะวิเคราะห์แนวคิดทุนทางสังคมให้เข้าใจลึกซึ้ง จำเป็นต้องวิเคราะห์ทุนวัฒนธรรมด้วย ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม (อมรา พงศาพิชญ์ เอกสารอัดสำเนาไม่ได้ตีพิมพ์) สังคมไทยเป็นสังคมที่เปิดกว้าง ยอมรับวัฒนธรรมและสิ่งใหม่ ๆ จากภายนอก และสามารถนำทั้งสิ่งใหม่มาผสมผสานกับสิ่งเก่าที่มีอยู่แล้วปรับให้เข้ากับวิถีชีวิตไทยได้ตลอดเวลาทำให้มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2547: 11)

สอดคล้องกับคำอธิบายของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่ได้เสนอแนวคิด “วัฒนธรรม คือ ทุน” (Culture as Capital) ซึ่งมีนัยสำคัญว่า เมื่อถือว่าวัฒนธรรมเป็นทุนชนิดหนึ่งแล้ว ก็มี cultural stock ได้ และการเปลี่ยนแปลงใน cultural stock น่าจะถือได้ว่าการลงทุนหรือทำให้ทุนเดิม (มรดกทางวัฒนธรรม) รักษาคุณค่าไว้ ความมั่งคั่งและความมั่นคงทางจิตวิญญาณเน้นความมั่งคั่งทางวัฒนธรรม ซึ่งก็คือจุดหมายของความเป็นมนุษย์ นอกจากนี้ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ยังมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนทางสังคมซึ่งมีมานานก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม และไม่สูญสลายหายไป ไม่สามารถทำลายได้ แม้จะตกอยู่ภายใต้การครอบงำของอำนาจอื่น ๆ การที่วัฒนธรรมเดิมเสื่อม แสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมถูกกระทำ และหากไม่มีการสานต่อ หรือขาดการเอาใจใส่สนับสนุน ทุนทางสังคมนี้จะลดลงและหมดไปได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องปรับบทบาทให้วัฒนธรรมเป็นฝ่ายกระทำ ตื่นตัวและมีบทบาทในสังคม และเมื่อวัฒนธรรมกลับมาเป็นทุนทางสังคมใหม่ ย่อมส่งผลให้เกิดการผลิตได้ โดยเฉพาะผลผลิตด้านการพัฒนาคน (ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2541: 3)

การมองวัฒนธรรมเป็นทุน หรือเป็นทุนทางสังคมของไทย ถูกตั้งข้อสังเกตโดย บัณฑิต อ่อนคำ (อ้างใน พระวิ สีเหลืองสวัสดิ์ 2545: 91) ว่าหากวัฒนธรรมเป็นทุนเราไม่สามารถระบุได้ว่าองค์ประกอบใดเป็นทุนทางสังคม และวัฒนธรรมใดไม่ใช่ทุนทางสังคม เนื่องจากหากทุนทางสังคม คือ วัฒนธรรมที่เป็นทุน เราไม่สามารถวัดปริมาณทุนทางสังคมเพราะวัฒนธรรมคือ วิถีชีวิต จึงต้องมีการศึกษาอย่างครอบคลุมทั้งบริบททางสังคมและเงื่อนไขวิถีชีวิตนั้นๆ

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

ถือเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่นักวิชาการไทยนำมาใช้วิเคราะห์เรื่องทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรม ผู้ที่ได้รับการยกย่องว่ามีผลงานการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนของไทยอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบมากที่สุดท่านหนึ่งในปัจจุบัน คือ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งให้ความสำคัญกับชุมชน หมู่บ้าน ว่าเป็นองค์กรที่มีพลัง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2537, 2540) หมู่บ้านไทยยังมีพลังยึดเหนี่ยวกันไว้ แม้จะถูกแรงกระแทกจากสังคมภายนอก ทั้งนี้เป็นผลมาจาก 1) ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือ ร่วมใจ ระหว่างสมาชิกในชุมชน ทำให้เกิดระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติพึ่งพากันขึ้น 2) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และ 3) “ลักษณะพิเศษ” ของรัฐศักดินาไทย ที่ไม่สนใจเข้าไปจัดการกับกระบวนการผลิตในระดับหมู่บ้าน สนใจเพียงให้หมู่บ้านส่งส่วยให้ตามที่ต้องการเท่านั้น ทำให้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในทรัพย์สิน (communal property) ดำรงอยู่ ระบบร่วมในทรัพย์สินถือเป็นหัวใจความเป็นชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2529)

วัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทยที่ขบวนการแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนปัจจุบันเห็นว่าสำคัญ ได้แก่ **วัฒนธรรมการพึ่งตนเอง** ทั้งด้านความคิด (มีภูมิปัญญาของตัวเอง) เศรษฐกิจ (มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ) และวัฒนธรรม (มีประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เป็นของตัวเอง) **วัฒนธรรมการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน** การให้ความสำคัญกับชุมชนเหนือบุคคล และที่สำคัญที่สุด คือ **ความรู้สึกรัก ความคิดที่ต่อต้าน หรือปฏิเสธอำนาจรัฐ** หรือที่ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เรียกว่า “อุดมการณ์อนาธิปไตยนิยม” (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2543: 141-142)

วัฒนธรรมชุมชนเป็นสิ่งที่ผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิต สะท้อนให้เห็นวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อ และจิตสำนึก เช่น ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม และประเพณีต่างๆ ดังนั้นวัฒนธรรมชุมชนเป็นกลไกที่สร้างความสัมพันธ์ และคงความสัมพันธ์ของสมาชิกชุมชนไว้ด้วยกัน ความสัมพันธ์นี้ย่อมถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรม การเอื้ออาทรดูแลซึ่งกันและกันเป็นวัฒนธรรมชุมชนที่มีมานานแล้ว และแนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวคิดของธนาคารโลก เรื่องโครงข่ายสังคม (Social safety net) ของคนจน ซึ่งหมายถึง กลไกทางสังคมในภาวะวิกฤตซึ่งรองรับผู้ที่จะตกช่องว่างไม่ให้หลุดไปจากสังคม เมื่อทุนทางสังคมไม่มี อย่างไรก็ตาม ที่จริงแล้วทั้งทุนทางสังคม และโครงข่ายสังคมอาจเป็นสิ่งเดียวกัน เพียงแต่สิ่งนี้ถูกมองเป็นทุนเมื่อสามารถเอาไปใช้ได้ใดในภาวะปกติ แต่มองเป็นเครือข่ายรองรับ หรือช่องผู้ที่เดือดร้อนไว้ไม่ให้หลุดไปจากสังคมในช่วงภาวะวิกฤต ไม่ว่าจะเกิดจากสาเหตุใด

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540: 172-182) และ นิพนธ์ เทียนวิหาร (อ้างใน สุจินดา สุขกำเนิด และสม พจน์ กลมกลืนกัน 2542: 13) เสนอแนะเกี่ยวกับการพัฒนาทุนทางสังคมโดยใช้วัฒนธรรมชุมชนจำเป็นจะต้องศึกษาเครือข่ายเก่าในอดีตด้วย เพราะเรื่องเครือข่ายเป็นสิ่งที่อยู่ในวัฒนธรรมชุมชนของชาวบ้านอยู่แล้ว และพลังของวัฒนธรรมชุมชนจะใช้ประโยชน์ได้ต่อเมื่อมีการปลูกให้สมาชิกของชุมชนมีจิตสำนึก รับรู้ ในวัฒนธรรมของตนเสียก่อน

ขณะเดียวกัน แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ถูกรับรู้โดยนักวิชาการทั้งหลายวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนักด้วยเช่นกัน แนวทางในการวิจารณ์นั้นมองออกมาจากหลายด้าน ทั้งด้านพื้นฐานทางปรัชญา ทฤษฎี วิธีคิดด้านการศึกษา และด้านข้อค้นพบเชิงประจักษ์ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2539: 38)

พื้นฐานทางปรัชญา ทฤษฎี และวิธีคิด: สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2525: 138-139) วิจารณ์ว่า ฉัตรทิพย์ พยายามหลีกเลี่ยงการมองประวัติศาสตร์แบบเป็นเส้นตรง ที่สังคมมีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และสามารถพัฒนาเปลี่ยนแปลงได้อย่างเป็นขั้นเป็นตอน ซึ่งเกิดจากพลังที่ท้าทายระบบ บนพื้นฐานของความขัดแย้งอย่างรุนแรงในสังคมเอง หากหันไปสนใจความคิดมาร์กซิสต์ ในส่วนที่ว่าด้วย “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” ที่เน้นความคงทนของสังคมหมู่บ้าน นอกจากนั้นก็มีพื้นฐานความคิดในเชิงคุณค่า ภูมิปัญญา และอุดมการณ์เช่นเดิม มากกว่าจะให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนในแง่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ศักดิ์ศรี และสิทธิ ในการจัดการสังคมและทรัพยากรธรรมชาติ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2539: 37)

ด้านวิธีการศึกษา: การที่ ฉัตรทิพย์ เน้นการสัมภาษณ์ประวัติศาสตร์หมู่บ้านจากชาวบ้าน ทั้งนี้เพราะเข้าใจว่าประวัติศาสตร์นั้น บันทึกอยู่ในความทรงจำร่วมกันของชาวบ้าน ซึ่งสามารถเอามาร้อยกรองอย่างต่อเนื่องให้เป็นประวัติศาสตร์ของชาวบ้านได้ นักประวัติศาสตร์อย่าง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ตั้งข้อสงสัยว่า จะถือคำบอกเล่าของชาวบ้านทั้งหมด เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ได้จริงหรือ ในเมื่อบางครั้งก็เป็นแค่มุมมองชาวบ้าน บางครั้งก็เป็นเพียงข้อมูลดิบ บางครั้งก็อาจขัดแย้งกันเอง และขัดแย้งกับนักวิชาการด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2530: 197) และบางครั้งถึงกับมองข้ามระบบความสัมพันธ์หลายอย่างในหมู่บ้านไปด้วย เพราะชาวบ้านอาจเลือกจดจำ เฉพาะเรื่องราวบางอย่างเท่านั้น และเลือกที่จะไม่เล่าปัญหาความขัดแย้ง

ด้านข้อค้นพบเชิงประจักษ์: ข้อค้นพบของ ฉัตรทิพย์ เชื่อมั่นในความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชุมชนในระดับหมู่บ้านว่า ยังคงรักษาวัฒนธรรมที่ดั้งเดิมไว้ได้เป็นพิเศษ โดยเฉพาะความมีน้ำใจ ความรักกันฉันพี่น้อง แบ่งปันช่วยเหลือ ฟังพาดูภัยกัน ไม่เอาเปรียบข่มเหง ความสมถะ เรียบง่าย การไม่ใช้กำลัง การพึ่งตนเอง และความซื่อสัตย์ไม่คดโกง หรือผูกติดอยู่เฉพาะกับระบบคุณค่า และจิตสำนึก แทนที่จะ

เชื่อมโยงให้ครอบคลุมระบบอื่นๆ ในวัฒนธรรมด้วย ไม่ว่าจะเป็นระบบภูมิปัญญา และระบบอุดมการณ์
อำนาจ เพราะสองระบบหลังต่างก็มีลักษณะเคลื่อนไหว มากกว่าระบบแรกในแง่ที่เน้นการสร้างสรรค์
เรียนรู้ ปรับตัว และผลิตใหม่ ส่งผลให้ละเลยบริบทและเงื่อนไขของการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชุมชน
หมู่บ้านเจ้าของวัฒนธรรมนั้นๆ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2538)

อย่างไรก็ตาม ยุคติ มุกดาวิจิตร อธิบายว่า ข้อวิพากษ์ดังกล่าวทั้งหมดไม่ได้หมายความว่าภาพ
ชุมชนที่นักวิชาการแนว “วัฒนธรรมชุมชน” เสนอจะเป็น “ภาพลวง” และมีใจหมายความว่าเราจะต้องไป
ศึกษาค้นหาภาพ “ชาวบ้าน/ชนบท” หรือความเป็นชุมชนในหมู่บ้านที่แท้จริงยิ่งกว่าที่นักวิชาการแนว
“วัฒนธรรมชุมชน” เสนอเอาไว้ เพราะภาพตัวแทนใด ๆ ก็คงจะหนีไม่พ้นการสร้างภาพที่ทักท้อเอาว่าเป็น
ภาพความจริง สิ่งที่น่าสนใจกว่าจึงได้แก่การศึกษาว่า “ชาวบ้าน/ชนบท” ที่นักวิชาการแนว “วัฒนธรรม
ชุมชน” เสนอนั้นถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไร ภายใต้เงื่อนไขทางสังคม การเมือง หรือบริบทของการช่วงชิง
นิยาม (ยุคติ มุกดาวิจิตร 2538: 7) นอกจากนี้ การให้ความหมายวัฒนธรรมชุมชน อาจมองในเชิงอำนาจ
ได้ ชุมชนอาจใช้วัฒนธรรมเพื่อสร้างอำนาจและพลังชุมชนเพื่อเพิ่มทุนทางสังคมได้ และถ้าพลัง
วัฒนธรรมชุมชนมีมากพอ พลังนี้จะทำหน้าที่เป็นโครงข่ายรองรับผู้เดือดร้อนในภาวะวิกฤตได้ ดัง
ตัวอย่าง การที่พนักงานโรงงานที่ถูกเลิกจ้างหลังวิกฤติเศรษฐกิจ ปี 2540 สามารถเดินทางกลับบ้าน และ
พึ่งพิงกลไกสังคมในรูปของวัฒนธรรมชุมชนได้ ซึ่งแสดงให้เห็นความสำคัญของทุนวัฒนธรรม แต่ถ้า
วัฒนธรรมสูญหายไป กลไกทางสังคมถูกทำลาย ทุนวัฒนธรรมก็ไม่มี (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 12)

แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน

นักวิชาการไทย เช่น อมรา พงศาพิชญ์ เอกวิทย์ ณ ถลาง และหน่วยงานด้านการกำหนด
นโยบายพัฒนาประเทศ เช่น สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อธิบายว่า
ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นทุนทางสังคมของไทย และไม่ได้แยกวิเคราะห์ออกจากทุนวัฒนธรรม และทุน
มนุษย์

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จาก
ประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพ ในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ
และสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาการสืบสานกันมา และเกิดจากการแลกเปลี่ยน
สร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่นจากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอา
หรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์ หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อมและบริบททางสังคมวัฒนธรรม

ของกลุ่มนั้น (เอกวิทย์ ณ ถลาง 2541: 9; อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 13) อย่างไรก็ตาม ยังขาดการรวบรวม ต่อยอดและพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ ขาดการจัดการความรู้ที่ชัดเจนและไม่สามารถดึงอัตลักษณ์ของแต่ละเรื่องออกมาให้เห็นถึงความโดดเด่นได้ เช่น การนำภูมิปัญญาที่อยู่ในตัวคน (Tacit Knowledge) ถ่ายทอดออกมาเป็นภูมิปัญญาเปิดเผย (Explicit Knowledge) หรือการพัฒนาศิลปวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ ของแต่ละภูมิภาคและกลุ่มชาติพันธุ์ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและ สังคมแห่งชาติ 2547: 11)

จะเห็นได้ว่า นิยามของภูมิปัญญาซึ่งรวมความถึงความสามารถในการแก้ปัญหา และปรับตัวใน สภาวะต่างๆ นั้น ครอบคลุมกรณีของการปรับตัวในช่วงภาวะวิกฤตได้ด้วย ไม่ว่าสาเหตุของภาวะวิกฤต นั้นจะเป็นอะไร เรื่องนี้สอดคล้องกับความหมายของโครงข่ายสังคมที่ช่วยรองรับผู้ตกทุกข์ได้ยากเมื่อเกิด ภาวะวิกฤต ภูมิปัญญาหรือโครงข่ายสังคมสามารถช่วยแก้ปัญหาให้แก่ผู้ที่เดือดร้อนได้ อีกนัยหนึ่ง เอกวิทย์ ณ ถลาง มองว่าภูมิปัญญาเป็นวัฒนธรรมที่ช่วยให้เกิดการปรับตัวตามสภาวะที่แตกต่างกัน เป็นได้ทั้งทุนทางสังคมและโครงข่ายรองรับทางสังคม เป็นทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์ไปด้วยพร้อมๆ กันไป

จากที่นำเสนอแนวคิดทุนทางสังคมไทยของนักคิด นักวิชาการ ตลอดจนนักพัฒนาที่นำแนวคิด ทุนทางสังคมไปประยุกต์ใช้ ผู้ศึกษาพบว่ามีการให้ความหมายในมุมมองกว้าง ครอบคลุม และเป็นองค์รวม กว่าต่างประเทศ โดยนักวิชาการไทยได้มองถึงความเป็นไปของชีวิตที่เป็นพลวัตภายใต้ข้อจำกัดของชีวิต สมัยใหม่และมีข้อแตกต่างจากมุมมองต่างประเทศ เพราะคนไทยมีบรรทัดฐาน จริยธรรม ค่านิยม และ ความเชื่อในการเคารพธรรมชาติและเห็นวามมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติที่ต้องมีหน้าที่ดูแลรักษา ธรรมชาติ คนไทยมีภูมิปัญญาในการเอาชีวิตรอดจากฐานสู้รุ่ม เช่น แพทย์แผนไทย เป็นต้น ชุมชนไทยมี โครงสร้างทางสังคมที่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และรู้จักตอบแทนซึ่งกันและกัน ชุมชนมีสิทธิในการจัดการ ทรัพยากร และสังคมไทยมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่ช่วยให้เกิดความรู้ที่หลากหลายในสังคม

พระวิ สีเหลืองสวัสดิ์ (2545) ได้เปรียบเทียบการให้ความหมาย “ทุนทางสังคม” ของนักคิด ไทย และนักวิชาการต่างประเทศ พบว่ามีการให้คำนิยามองค์ประกอบที่แตกต่างบ้างแต่ไม่มากนัก ทั้งนี้ อาจเกิดจากฐานคิด ฐานความรู้ และประสบการณ์ของแต่ละท่าน โดยนักวิชาการต่างประเทศผู้เป็นต้น กำเนิดแนวคิดอาจใช้ฐานความคิดจากมุมมองสังคมเมืองที่มีความเป็นปัจเจกสูง จึงให้คำนิยาม “ทุนทาง สังคม” ว่ามีองค์ประกอบ คือ มีความไว้วางใจระหว่างบุคคลในสังคม (trust) มีความเกื้อกูลช่วยเหลือซึ่ง กันและกัน (reciprocity) บรรทัดฐานทางสังคม (social norm) เครือข่ายทางสังคม (social networks)

ความเกาะเกี่ยวทางสังคม (social cohesion) สัญญาประชาคม (civic engagement) ความไว้วางใจในรัฐบาล (trust in government) ส่วนนักคิดไทยอาจใช้ฐานความคิดจากมุมมองของสังคมหมู่บ้านชนบท ความเชื่อ วัฒนธรรม และศาสนา จึงให้คำนิยาม “ทุนทางสังคม” มีองค์ประกอบ คือ ความเป็นเครือญาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น สำเนียงร่วมต่อท้องถิ่น เครือข่ายทางสังคม ศีลธรรม จรรยา ค่านิยม สติปัญญา ความมีน้ำใจต่อเพื่อนมนุษย์ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในสังคม นอกจากนั้นยังมีการให้ความหมายโดยมีระดับของการรวมกลุ่มทางสังคมจากครอบครัว ชุมชน สังคม ให้ความหมายตามหน้าที่และประโยชน์ของทุนทางสังคมที่ควรจะเป็น เช่น ในระดับปัจเจกบุคคล ควรเป็นพลเมืองที่ดี สนใจส่วนรวม ในระดับครอบครัวต้องมีครอบครัวที่ดี รวมถึงหน้าที่ของครอบครัวในการถ่ายทอด ค่านิยม ความคิด ความคาดหวังของสังคมที่ถูกต้องให้บุตรด้วย ส่วนในระดับชุมชน ส่วนใหญ่จะให้ความหมายในลักษณะที่เป็น การโต้ตอบกับกระแสโลกาภิวัตน์ตามสำนักคิดเสรีนิยมประชาธิปไตย การพึ่งตนเอง การอ้างสิทธิ ความชอบธรรมในการพัฒนา หรือเคลื่อนไหวทางสังคมโดยนักคิด นักวิชาการไทยมีการพยายามปรับให้เข้ากับบริบทไทยค่อนข้างมาก และออกจะเป็นการมองในแง่ของการนำแนวคิดไปใช้เพื่อการพัฒนา มากกว่าแค่การตรวจวัดสภาพสังคม

แม้การมองแนวคิดทุนทางสังคมของนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างประเทศจะมีความแตกต่างกันไปบ้าง ตามฐานคิด ฐานความรู้ ตลอดจนบริบททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่เอื้ออำนวยให้แนวคิดทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้ศึกษาได้ประยุกต์รวมแนวคิดทุนทางสังคมของไทยและต่างประเทศเข้าด้วยกัน โดยโน้มเอียงมาทางฝั่งนักคิด นักวิชาการไทย เพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรมของพื้นที่ศึกษา แต่เลือกที่จะจำแนกทุนทางสังคมออกเป็นในลักษณะเชิงโครงสร้างตามที่นักวิชาการต่างประเทศอธิบายไว้ โดยมีเหตุผลเพียงเพื่อให้สะดวกต่อการเก็บรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และตีความหมายปรากฏการณ์ในชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อวัตถุประสงค์ลดทอนคุณค่าของทุนทางสังคมลงเหลือแค่ลักษณะเชิงโครงสร้าง หรือผ่านการจำแนกแยกแยะออกมาเป็นกลุ่ม เป็นก้อนแต่อย่างใด

ทุนทางสังคม จึงหมายถึง ระบบคุณค่าดั้งเดิมและคุณค่าที่ผลิตขึ้นใหม่ ตลอดจนความสัมพันธ์หลากหลายระดับ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความเป็นชุมชน หมู่บ้าน และเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นต้น โดยทุนทางสังคมทั้งหมดดำรงอยู่ภายใต้ลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ

1. **ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital)** หรือทุนทางสังคมภายใน ได้แก่ **ระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่น** ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งมีรากฐานมาจากพุทธศาสนา และระบบความเชื่อเรื่องผี โดยสิ่งเหล่านี้แสดงผ่านพิธีกรรม จารีต ประเพณีท้องถิ่น ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และ**ภูมิปัญญาท้องถิ่น**ที่เป็นผลจากการที่ชุมชนสรรค์สร้าง สังคม ปรับตัว เพื่อการดำรงชีพ ทั้งในพื้นที่ชุมชนและจากการได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น

2. **ทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital)** หรือทุนทางสังคมภายนอก ซึ่งอยู่ในรูปโครงสร้างสถาบัน และระบบความสัมพันธ์ ได้แก่ **กลุ่มองค์กรภาคประชาสังคม ผู้นำที่เป็นทางการ และผู้นำทางปัญญาของชุมชน ระบบเครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งแนวนอนและแนวตั้ง (ระบบอุปถัมภ์)**

ที่สำคัญ ทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างทั้ง 2 ลักษณะ ต่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันอย่างเป็นพลวัต

2.3 กรอบแนวคิดการศึกษา

จากการทบทวนวรรณกรรม ทั้งจากนักวิชาการต่างประเทศและนักวิชาการไทย แม้จะมีความคิดเห็น คำอธิบายอันหลากหลายเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมแตกต่างกันไปบ้างตามฐานคิด ฐานความรู้ ตลอดจนบริบททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่เอื้ออำนวยให้แนวคิดทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ส่วนใหญ่ของการวิเคราะห์ หรือการสร้างแนวคิดทุนทางสังคมจะเป็นการลดทอนทุนทางสังคมเหลือแค่ลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะเท่านั้นเอง คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) ซึ่งให้ภาพทุนทางสังคมที่ค่อนข้างหยุดนิ่งไม่เป็นพลวัต

งานวิจัยชิ้นนี้ไม่ได้ปฏิเสธการดำรงอยู่ของทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างของชุมชนแต่อย่างใด ตรงข้ามกลับนำมาใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาบางส่วนด้วยซ้ำ พร้อมกับการขยายกรอบแนวคิดการศึกษาที่มุ่งศึกษาปฏิบัติการทุนทางสังคมเป็นสำคัญ โดยศึกษา**ตัวกระทำการ (Actor)** หรือตัวกลไกบางอย่างที่แปลงทุนทางสังคมที่สงบนิ่งลักษณะเชิงโครงสร้างปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคมขึ้นมาได้ พร้อมทั้งศึกษา**ภาคปฏิบัติการ**ของทุนทางสังคมที่แสดงออกมาในรูปลักษณะต่างๆ ด้วย

โดยสรุป งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งให้ความสนใจเป็นพิเศษกับปฏิบัติการทุนทางสังคมมากกว่าการมอง
ทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างที่ให้ภาพค่อนข้างหยุดนิ่งไม่เป็นพลวัต